

EDEBÎYATA ZAZAKÎ YA KLASÎK: DI PEYWENDA DÎYALEKTÊN EDEBÎ YÊN KURDÎ Û EDEBÎYATÊN ÎSLAMÎ DE EDEBÎYATEKE KLASÎK YA DERENGMAYÎ Û CIHÊ WÊ DI NAV KLASÎZMA EDEBÎ DE

Abdurrahman ADAK¹

KURTE

Mijara vê gotarê analîza qonaxên tarîxa edebîyata Zazakî ya klasîk û nirxê wê yê edebî ye. Edebîyata Zazakî ya klasîk ku di serdema mirektîyên Zazayan de derfeta avabûnê nedîtîye, di dawîya sedsala XIXem de bi destê Melayê Xasî li Hezana Liceyê û Osman Es'ed Efendiyo Babî li Sêwregê ava bûye û geşedana xwe jî di sedsala XXem de di sêgoşeya Dîyarbekir-Xarpêt-Bîngolê de bi dest xistîye. Lêbelê ji ber ku edebîyata Zazakî ya klasîk di tevahîya seyra xwe ya tarîxî de ji desthilatdarîyeke ku hîmayeya wê bike mehrûm maye û di serdemeke wisa de derketîye meydanê ku li şûna edebîyata klasîk edebîyata modern hatîye çibçikirin wesfê sereke yê vê edebîyatê bûye “edebîyateke derengmayî”. Di binemaya xwe de edebîyata Zazakî ya klasîk bi rêya perwerdeya di medreseyan bizava Xalidîtîyê de û bi naskirina edebîyata Kurmancî ya klasîk derketîye meydanê û pêş ketîye. Loma jêdera sereke ya edebîyata Zazakî ya klasîk edebîyata Kurmancî ye ku di nav dîyalektên di yên Kurdî de jî pêwendiyên bi vî rengî hene. Derengmayîna edebîyata Zazakî ya klasîk ji aliyê hunera edebîyatê û klasîzma Îslamî ve tibabek kêmasî bi xwe re anîbin jî, ji ber ku vê edebîyatê ev 124 sal in hebûnek bexşî ziman û edebîyata Zazakî kirîye nirxekî xwe yê pir bilind heye. Di encamê de edebîyata Zazakî ya klasîk wek dîyalekteke edebî ya Kurdî û şaxek ji edebîyatên Îslamî di nav cihana edebî de rola xwe dilîze.

Peyvên Sereke: Edebîyata Zazakî ya klasîk, edebîyata derengmayî, serdema mirektîyan, Xalidîtî, klasîzm.

---

1 Prof. Dr., Zanîngeha Mardin Artuklu, Beşa Ziman û Edebîyata Kurdî/Mardin Artuklu Üniv. Kürt Dili ve Edb. Bl., abdurrahmanadak@gmail.com, https://orcid.org/0000_0002_9124_1605

Klasik Zaza Edebiyatı: Kürtçe'nin Edebî Dîyalektleri ve İslamî Edebiyatlar Bağlamında Gecikmiş bir Klasik Edebiyat ve Edebî Klasizm İçerisindeki Yeri

ÖZ

Klasik Zaza edebiyatının dönemleri ile bu edebiyatın edebi değerinin analizi bu makalenin konusunu teşkil etmektedir. Zaza beylikleri döneminde ortaya çıkmaya fırsatını elde edemeyen klasik Zaza edebiyatı XIX. yüzyılın sonunda Hezan/Lice'de Molla-yı Hasî ve Siverek'te Osman Es'ad Efendî Babîj'in eliyle ortaya çıkmış ve XX. yüzyılda da Diyarbakır-Elazığ-Bingöl üçgeninde gelişmiştir. Şu var ki klasik Zaza edebiyatı bütün tarihi boyunca kendisini himaye edecek bir iktidardan mahrum kaldığı ve klasik edebiyatın yerine modern edebiyatın ikame edildiği bir dönemde ortaya çıktığı için "gecikmiş bir edebiyat" olmak onun temel bir vasfı olmuştur. Esasında klasik Zaza edebiyatı Halidilik akımının medreselerinde görülen eğitim ve buralarda klasik Kurmancî edebiyatını tanıma sonucunda ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu yüzden de klasik Zaza edebiyatının temel bir kaynağı klasik Kurmancî edebiyatı olmuştur. Nitekim Kürtçe'nin diğer dîyalektleri arasında da benzeri etkileşimler bulunmaktadır. Klasik Zaza edebiyatının geç ortaya çıkışı edebiyat sanatı ve İslamî klasizm açısından azımsanmayacak hasarlar ortaya çıkartmışsa da, bu edebiyat 124 yıldır Zazakî dili ve edebiyatına bir varoluş bahşettiği için çok önemli bir değere sahiptir. Netice itibarıyla klasik Zaza edebiyatı Kürtçe'nin edebi bir dîyalekti ve İslamî edebiyatların bir kolu olarak edebiyat dünyasındaki rolünü oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Zaza Edebiyatı, gecikmiş edebiyat, beylikler dönemi, Halidilik, klasizm.

Classical Zazaki Literature: In the Context of Kurdish Literary Dialects and Islamic Literatures a belated Classical Literature and Its Place in Literary Classicism

ABSTRACT

The aim of this article is to analyze the stages of classical Zazaki literature history and its literary value. Classical Zazaki literature, which did not find the opportunity to be established during the Zazaki emirates, was founded in the late 19th century by Melayê Xasî in Hazana of Lice and Osman Es'ad Efendiyo Babîj in Siverek and its development was initiated in triangle of Diyarbakir-Harput-Bingöl in the 20th century. However, as it has been deprived of the power to support it throughout its history, and as it has come to the fore in such an era that the modern literature was placed instead of it, "belated literature" has become main characteristic of classical Zazaki literature. At its core, classical Zazaki literature emerged through education in the madrassas of the Khalidite movement and emerged with the introduction of classical Kurmanji literature. Therefore, the main source of classical Zazaki literature is Kurmanji literature, as there has been similar relations with other Kurdish dialects. Though the belatedness of classical Zazaki literature has been brought to the forefront certain deficiencies in terms of literary arts and Islamic classicism, this literature is significant as it has granted an existence to Zazaki language and literature for 124 years. As a result, classical Zazaki literature plays its role in the literary world as a literary dialect of Kurdish and branch of Islamic literatures.

Keywords: Classical Zazaki Literature, Late Literature, The Age of Emareset, Khalidism, Islamic Classicism.

Destpêk

Edebîyata Zazakî ya klasîk çawa ku şaxeke edebîyata Zazakî ya giştî ye di çarçoveyê berfirehtir de şaxeke edebîyata Kurdî ya klasîk e û di çarçoveyê hêj berfirehtir de jî şaxeke edebîyata klasîk a Rojhilata Îslamî ye. Li gor zanyariyên me yê vê keliyê mehsûlên edebî yê edebîyata Zazakî ya klasîk cara pêşî di dawîya sedsala XIXem de li derûdora Dîyarbekirê hatine dayîn. Edebîyata klasîk a Rojhilata Îslamî ku di vê gotarê de bi şeweya “edebîyata Îslamî” dê bê kurtkirin ji aliyê poetîk, retorîk, tematîk û stîlistîk ve sistemeke edebî ya hevpar e ku di nav miletên Misilman de belav bûye û jêdera wê ya sereke û hevpar çanda Îslamî ye. Ziman û xweseriyên mehellî cuda bin jî ev hevpariya ku di nav edebiyatên miletên Misilman de tê dîtin wan dixê edebiyateke hevpar ku bi vê taybetîya xwe ji edebiyatên di yê cihanê vediqete. Edebîyata Îslamî bi edebîyata Erebi ava bûye, bi edebîyata Farisî kemiliye û bi edebiyatên gelek miletên Misilman li coğrafyayê berfireh belav bûye ku di serê van miletan de Kurd, Tirk, Urdu, Peştû, Boşnak, Arnawud, Sewahilî û hwd. tèn.

Di esasê xwe de hijmara edebiyatên klasîk ên Îslamî ji hijmara miletên navborî zêdetir e. Lewra hinan ji van miletan di tevahiya tarîxa xwe ya edebî de zimanekî standart bi kar anîne, lêbelê ji wan miletan yê ku derfeta standardîzekirina ziman bi dest nexistine di zeman û mekanên cuda de bi dîyalektên xwe yê cuda edebiyatên cuda saz kirine û bi vî awayî edebiyatên dîyalektan derketine meydanê. Hebûna dîyalektên edebî di nav wan miletan de ku nekarîne zimanekî standart ê edebî saz bikin tiştêkî asayî ye. Lewra her dîyalektek bi taybetiyên xwe yê cihê ji dîyalektên di vediqete û eger di navbera dîyalektan de pêwendî tunebin di encamê de dîyalekt dirûvê zimanên serbixwe werdigirin

Dema em ji vî aliyê ve li edebiyatên Îslamî dinêrin em dibînin ku edebiyatên Erebi û Farisî û hin edebiyatên di ji bo dîyardeya yekem (zimanê edebî yê standart) û edebiyatên Kurdî, Tirkî û Urdu jî ji bo dîyardeya duyem (dîyalektên edebî) wek nimûne derdikevin pêş. Çawa ku di tarîxa edebiyata Tirkî de bi Tirkîya Çaxatayî, Tirkîya Azerî, Tirkîya Osmanî û hwd. û di ya Urdu de jî bi Urduya Guçrî û Urduya Dekkenî edebiyatên dîyalektan ava bûne bi heman rengî di ya Kurdî de jî bi Kurdîya Lorî, Kurdîya Hewramî, Kurdîya Kurmancî, Kurdîya Soranî û Kurdîya Zazakî edebiyatên serbixwe ava bûne. Di esasê xwe de dema Ziya Gökalp dibêje Kurmancî, Zazakî, Soranî, Goranî û Lorî zimanên Kurdî ne ku hemû jî di Kurdîya qedîm de digihîjin hev îşaretî dîyalektên edebî yê Kurdî jî dike. Lewra Gökalp piştê behsa hebûna edebiyatên van her pênc dîyalektên Kurdî kiriye û ji edibên wan nimûne dane. Di vê çarçoveyê de Gökalp bi rêzê jî bo edebiyata Goranî Mewlana Xalid [Şarezorî] (k.d. 1826) ji bo edebiyata Lorî Baba Tahirê Uryan (s.s. XI), ji bo edebiyata Soranî [Şêx] Rizayê Talebanî (k.d. 1910), ji bo edebiyata Zazakî Xasî Efendî [Melayê Xasî] (k.d. 1951) û ji bo edebiyata Kurmancî Melayê Cizîrî (k.d. 1640), Ehmedê Xanî (k.d. 1709) û Melayê Bateyî (s.s. XVIII) wek nimûne pêşkêş dike (Gökalp, 1992: 25-26). Bi vî awayî Gökalp, li gor zanyariyên

berdest, dibe yekem kes ku wek diyardeyekê diyalektên edebî yên Kurdî destnîşan dike û di vê çarçoveyê de Zazakî jî wek dîyalekteke edebî ya Kurdî li qelem dide. Herçiqas Gökalp her yek ji Goranî, Soranî, Kurmancî û Zazakî wek ziman bi nav dike jî di encamê de wan hemûyan wek şaxezimanên Kurdîya qedîm qebûl dike û wan di bin banê Kurdî de kom dike.

Bêguman avabûna edebîyateke standart a yekgirtî di encama guncawbûna şertên sîyasî û civakî de pêkan e. Dikare bê gotin ku di tarîxê de milletên ku bi rêya desthilatdariyên siyasî yên patrîmonyal (Aykaç, 2020) sazîyên xwe yên perwerdeyê ava kirine û di encama vê perwerdeyê de zimanê xwe kirine zimanê nivîsê edebîyata xwe ya standart jî ava kirine. Hêza van edebîyatan paralelî vê paşxanê guherîye; paşxana bihêz edebîyateke bihêz û paşxana lawaz edebîyateke lawaz encam dêraye. Çawa ku di edebîyatên Erebi û Farisî de tê dîtin piştî ku zimanê standart hatîye bidestxistin êdî bi rêya dewletên nû desthilatdarî dest jî biguhere hilberîna edebî her bi wî zimanê standart dom kiriye. Lêbelê milletên ku di destpêkê de zimanekî standart saz nekirine û li ser wî rehî pêş neketine mecbûr mane ku di zeman û mekanên cuda de dîyalektên xwe yên cuda wek zimanên edebî bi kar bînin. Bêguman ji bo ku dîyalekt bibin zimanên edebî hebûna desthilatderiyê ji bo wan jî şert e ku ev yek ji bo dîyaletkên edebî yên Kurdî jî wisa ye.

Di roja me de edebîyatên klasîk yên milletên Misilman êdî bûne malê tarîxê. Lewra sîstema îdarî, civakî, çandî û dînî ya ku ev edebîyat derxistiye meydanê ji holê rabûye û ber bi sistemeke nû ve veguherîye ku ew jî sîstema Rojavayî ye. Lêbelê edebîyatên Îslamî gelek in û seyra tarîxî ya qonaxên avabûn, geşedan û dawilêhatina wan ji hev cuda ne. Dema mirov ji vî aliyê ve li edebîyata Zazakî ya klasîk dinêre mirov dibîne ku ev edebîyat hem di çarçoveya edebîyata Kurdî de hem jî di çarçoveya edebîyatên dî yên Îslamî de wek edebîyateke gelekî ciwan derdikeve pêş. Di esasê xwe de edebîyata Zazakî ya klasîk piştî dawilêhatina serdema edebîyatên klasîk derketîye meydanê. Bi awayekî balkêş sedsala XXem ku edebîyatên dî yên klasîk hukmê xwe tê de winda kirine yan jî lawaz bûne ji bo edebîyata Zazakî bûye sedsala avabûn û geşedanê. Dema edebîyata Zazakî ya klasîk derketîye meydanê li cihana Îslamî de encama guherînên sîyasî, civakî û hwd. de serdestîya bihêz a edebîyata klasîk êdî nemaye û vê edebîyatê cihê xwe ji edebîyata modern re hêlaye. Yanî derketina edebîyata Zazakî ya klasîk tam jî rastî serdema pêşketina edebîyata modern tê. Loma jî eger mirov avabûna edebîyata Zazakî ya klasîk wek avabûneke derengmayî ya paşwext û edebîyata Zazakî ya klasîk jî wek edebîyateke derengmayî pênase bike dê ne şaş be.

Ev derengmayîna paşwext wek taybetîyeke bingehîn a edebîyata Zazakî ya klasîk derdikeve pêş û ev edebîyat di nav dîyalektên edebî yên Kurdî û di nav edebîyatên dî yên Îslamî de bi vî aliyê xwe balê dikişîne ser xwe. Bêguman ev rewşa wê bi xwe re gelek pirsan jî tine ku hêjayî analizê ne: Gelo edebîyata Zazakî çima berî vê serdema dereng nekarîye edebîyata xwe ya klasîk saz bike? Gelo di serdema dawilêhatin/lawazîya edebîyata klasîk a Îslamî de derketina edebîyata Zazakî ya klasîk bi çi faktorên ve girêdayî ye? Gelo edebîyateke ku di wextekî weha de bi

derengî derkeve meydanê ji alîyê kapasîte û nîrxê edebî ve di çi rewşê de ye? Gelo edebiyateke ku piştî serdema klasîzma Îslamî derkeve meydanê bi klasîzma edebî ya Îslamî re çiqasî digunce? Armanca vê gotarê ew e ku di çarçoveya van pirsan de cihê edebîyata Zazakî ya klasîk di nav dîyalektên edebî yên Kurdî û bi giştî jî di nav edebîyatên Îslamî de bê tesbîtkirin û li ser kapasîte û nîrxê wê yê edebî hin analîz bîn analîzkirin.

Bêguman metnên damezirîner ên edebîyata Zazakî ya klasîk, çawa ku li nav gelek mîletên dî yên Misilman jî wisa ye, ne tenê metnên edebî ne ew di heman demê de belgêyên tarîxî ne ku destpêka derbasbûna wî zimanî bo nivîsê jî destnîşan dikin. Ji ber ku metnên damezirîner ên edebîyata Zazakî ya klasîk di heman demê de metnên pêşî yên zimanê Zazakî ne jî gotar di heman demê de bi tarîxa zimanê Zazakî re jî eleqedar e.

Di gotarê de berî her tiştî di peywenda dîyalektên edebî yên Kurdî û edebîyatên dî yên Îslamî de avabûna edebîyata Zazakî ya klasîk wek edebiyateke derengmayî dê bi awayekî berawirdî bê destnîşankirin. Piştî di beşên serbixwe de pirsên “Edebîyata Zazakî ya klasîk çima biwext derneket meydanê?” û “Edebîyata Zazakî ya klasîk di serdemeke dereng de çawa derket meydanê?” dê bîn bersivandin. Piştî qonaxên edebîyata Zazakî ya klasîk û mehsûlên wê yên edebî dê bi awayekî sistematîk bîn analîzkirin. Piştî jî di çarçoveya hunera edebîyatê û klasîzma edebî de rengvedana nerênî ya derengmayîne ya li ser vê edebîyatê dê bê pêşkêşkirin. Di beşa encamê de jî li ser cihê edebîyata Zazakî ya klasîk di nav edebîyatên Kurdî û Îslamî de dê hin analîz bîn kirin.

1. Di Peywenda Dîyalektên Edebî yên Kurdî û Edebîyatên Îslamî de Avabûna Edebîyata Zazakî ya Klasîk Wek Edebiyateke Derengmayî

Hemû daneyên li ber destan nîşan didin ku edebîyata Zazakî ya klasîk bi mewlûdên Melayê Xasî û Osman Es'ed Efendiyo Babîj di dawîya sedsala XIX û destpêka sedsala XXem de li devera Diyarbekirê derketiye meydanê (mewlûda Xasî: Hezan/Lice, 1886; mewlûda Babîj: Sêwreg, 1903). Edebîyata Zazakî ya klasîk piştî vê qonaxa avabûnê di sedsala XXem de ji Diyarbekirê heta bi Çewlîgê (Bîngol) di sahayê berfirehtir de belav bûye û di vê sedsalê de bi dayîna berhemên nû hebûna xwe domandiye.

Ji alîyê serdema avabûn xwe ve edebîyata Zazakî ya klasîk di nav edebîyatên Îslamî de ku Kurdî jî beşek jê ye cihêkî xwe yê taybet heye. Lewra ev edebîyat li gor edebîyatên dî yên Îslamî di qonaxêke pir dereng a tarîxa Îslamê de derketiye meydanê ku di vê qonaxê de êdî edebîyata klasîk wextê xwe xilas kirîye. Di esasê xwe de edebîyatên klasîk ên Îslamî mehsûlê serdema klasîk a tarîxa Îslamê ne ku di wê serdemê de bi sistema xwe ya îdarî û sazîyên xwe yên klasîk (medrese û tekya) çandêke xweser a mîletên Misilman heye û edebîyata klasîk jî mehsûlê vê çandê ye. Ev serdema klasîk jî destpêka Îslamîyetê dest pê dîke (sedsal VII) û heta bi dawîya sedsala XVIIIem dewam dîke ku ji alîyê qonaxên klasîk ên tarîxa Ewropî

ve beramberî qernên navîn û qernên nû tê. Di vê maweyê de li nav miletên Misilman çanda serdest çanda Îslamî û edebîyata serdest jî edebîyata klasîk a Îslamî ye. Piştî ku ji dawîya sedsala XVIIIem şûnde ji aliyê leşkerî û çandî ve cîhana Îslamê dikeve bin bandora çanda Rojavayê, di tarîxa Îslamê de serdema klasîk cihê xwe dide serdemeke nû ku wek serdema modern a tarîxa Îslamê tê binavkirin.² Di vê serdema nû de êdî çanda Rojavayî nifûzî nav miletên Misilman dike û her di vê çarçoveyê de li kêleka edebîyata klasîk a Îslamî di bin bandora edebîyata Rojavayê de edebîyateke nû jî derdikeve meydanê. Bi vî awayî di destpêka serdema modern a tarîxa Îslamê de li nav miletên Misilman hem edebîyata Îslamî hem jî edebîyata Rojavayî bi hev re tînin ku ev yek, bo nimûne, ji bo edebîyata Osmanî serdema piştî îlankirina Tenzîmatê (1839) heta bi dawîlêhatina dewleta Osmanî destnîşan dike. Lêbelê ev nayê wê wateyê ku her du terzên edebîyatê hebûna xwe di heman astê de û bi heman hêzê didomînin. Berevajîyê wê her ku diçe edebîyata modern pêş dikeve, edebîyata klasîk jî paş dikeve. Di serdema dewletên nû yên sedsala XXem de edebîyata klasîk êdî bi tevahî dibe malê tarîxê. Lêbelê herçiqas li nav miletên wek Erebb, Tirk û Îranîyan ku bi destê sazîyên dewletê derbasî modernîzasyonê bûne rewş weha be jî li nav miletên bê dewlet ku derfeta bîdestxistina modernîzasyonê nedîtine rewş ji vê yekê cudatir e û tu guman tune ku Kurd ji bo vê yekê nimûneyeke girîng in. Bi gotîneke di, miletên ku di tarîxa xwe de zimanê fermî yê dewletê wek zimanê edebî yê standart saz kirine bi avakirina dewletên modern re li şûna edebîyata klasîk edebîyateke nû îqame kirine. Lêbelê li nav miletên bê dewlet û xwedî dîyalektên edebî pêvajoya modernîzasyonê û derbasbûna edebîyata modern bi derengî ketîye. Guman tune ku ev derengmayî ji bo edebîyata klasîk a van miletan ne xaleke erênî ye. Lewra edebîyatên klasîk ên ku di serdema klasîk de derketine meydanê li gor ruhê serdema xwe ne, lêbelê edebîyatên klasîk ên ku di serdema modern de hebûna xwe domandine yan jî ji nû ve derketine meydanê bivênevê dê ji ruhê serdema xwe dûr bimînin.

Di serdema ku Erebb, Tirk û Îranîyan dest bi edebîyata modern a Rojavayî kiribûn, ku ev yek bo nimûne li nav Osmanîyan rastî serdema Tenzîmatê (1860-1895) tê, li nav Kurdan di çarçoveya serdema Xalidîtiyê de bizaveke bihêz a edebîyata klasîk heye. Lêbelê bi dawîlêhatina dewleta Osmanî û avabûna dewletên nû re ev serdestîya Xalidîtiyê ji dest diçe. Di nav şertên dijwar ên sedsala XXem de, di çarçoveya şopandina edebîyatên serdemên mîrektîyan û Xalidîtiyê de be jî edebîyata Kurdî ya klasîk bi awayekî hebûna xwe didomîne. Lêbelê ji ber nebûna şertên guncaw bivênevê edebîyata klasîk a vê serdemê ji aliyê klasîzma edebî ve lawaz dimîne.

Eger em bînin bîra xwe ku serdema modern a tarîxa Îslamê beramberî sedsalên XIXem û XXem tê em ê bibînin ku derketina edebîyata Zazakî ya klasîk beramberî dawîya qonaxa yekem a serdema modern (dawîya sedsala XIXem) û belavbûna wê jî beramberî qonaxa duyem a serdema modern (sedsala XXem) tê. Piraniya

² Davut Dursun, "Îslâm (Günümüz İslam Dünyası)", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#8-islam-ulkeleri-ve-nufus> (08.11.2020).

berhemên edebîyata Zazakî di sedsala XXem de di serdema dewleta Tirkîyeyê de hatine nivîsîn ku di vî wextî de medrese û tekyayên Kurdan ku jêderên sereke yên edebîyata klasîk in azadîya xwe ji dest dane û gelekî lawaz bûne. Yanî edebîyata Zazakî ya klasîk di dewreke wisa de belav bûye ku li cîhana Îslamê edebîyata klasîk nemaye û li nav Kurdan jî jêderên edebîyata klasîk hatine qedexekirin. Edebîyateke ku avabûn û geşedana wê di serdemeke weha de be bi awayekî siruştî dê wek “edebîyateke derengmayî” bê wesifkirin.

Gelo derketin û geşedana edebîyata Zazakî ya derengmayî tê çi wateyê? Ev yek nîrxê edebîyata Zazakî zêde dike yan kême dike? Gelo di nav dîyalektên edebî yên Kurdî û bi giştî di nav hemû edebîyatên Îslamî de tenê edebîyata Zazakî di vî rewşê de ye, yan edebîyatên di jî hene ku di qonaxa dawîn a tarîxa Îslamê de (di serdema modern de) derketibin meydanê? Bêguman ji bo ku mirov bikare bersiva van pirsan bide divê mirov rewşa giştî ya dîyalektên edebî yên Kurdî û edebîyatên Îslamî bizanibe û cihê edebîyata Zazakî ya klasîk di nav wan de destnîşan bike. Loma jî em dixwazin di çarçoveya tablo û xişteyan de mijarê vekolin û bi vî awayî encameke şênber bi dest bixin.

Ji bo ku em cihê edebîyata Zazakî di nav dîyalektên edebî yên Kurdî de tesbît bikin divê em bi kurtî be jî li seyra tarîxî ya avabûna van dîyalektan binêrin. Çawa tê zanîn dîyalektên edebî yên Kurdî bi giştî li ser pênc beşan tên parvekirin ku ew jî Kurdîya Lorî, Kurdîya Goranî, Kurdîya Kurmancî, Kurdîya Soranî û Kurdîya Zazakî ne. Ji van dîyalektên edebî Kurdîya Lorî di sedsala XIem, Kurdîya Goranî di sedsala XVem, Kurdîya Kurmancî di sedsala XVIem, Kurdîya Soranî di destpêka sedsala XIXem û Kurdîya Zazakî jî di dawîya sedsala XIXem de dest pê kirine³.

Ji alîyekî dî ve ji bo ku mijar tam zelal bibe divê em li serdemên edebî yên van dîyalektan jî çavekî bigerin. Bi vî awayî Zazakî jî di nav de kîjan dîyalekt di kîjan serdemê de ava bûye û di kîjan serdeman de li ser pîyan maye dê bê dîtin. Berî her tiştî em dixwazin îfade bikin ku em tarîxa edebîyata Kurdî ya klasîk li ser çar serdemên bingehîn dabeş dikin: Serdema berî mîrektîyan, serdema mîrektîyan, serdema Xalidîtiyê û sedsala XXem. Di tabloya jêrîn de dîyalektên edebî yên Kurdî û serdemên bingehîn ên tarîxa edebîyata Kurdî ya klasîk bi hev re hatine dayîn û hevyeckirin.

³ Abdurrahman Adak, "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtler#8-dil-ve-edebiyat> (22.12.2020).

Serdem →	Berî Mîrektîyan (X-XIII)	Mîrektî (XIV- 1850)	Xalidîtî (1850- 1925)	Sedsala XXem (1925- 2025)
Dîyalekt ↓				
Lorî	Lorî	Lorî	-	-
Hewramî	-	Hewramî	Hewramî	-
Kurmancî	-	Kurmancî	Kurmancî	Kurmancî
Soranî	-	Soranî	Soranî	Soranî
Zazakî	-	-	Zazakî	Zazakî

Tablo: Serdem û Dîyalektên Edebîyata Kurdî ya Klasîk

Di encama hevyeckirina dîyalekt û serdema de ku di tabloya jorîn de hatine dayîn serdemên dîyalektên edebî yên tarîxa edebîyata Kurdî ya klasîk bi giştî dibin dozdeh heb ku di xîşteya jêrîn de bi awayekî kronolojîk hatine rêzkirin.

8

1. Edebîyata Lorî ya Serdema Berî Mîrektîyan
2. Edebîyata Lorî ya Serdema Mîrektîyan
3. Edebîyata Hewramî ya Serdema Mîrektîyan
4. Edebîyata Hewramî ya Serdema Xalidîtîyê
5. Edebîyata Kurmancî ya Serdema Mîrektîyan
6. Edebîyata Kurmancî ya Serdema Xalidîtîyê
7. Edebîyata Kurmancî ya Sedsala XXem
8. Edebîyata Soranî ya Serdema Mîrektîyan
9. Edebîyata Soranî ya Serdema Xalidîtîyê
10. Edebîyata Soranî ya Sedsala XXem
11. Edebîyata Zazakî ya Serdema Xalidîtîyê
12. Edebîyata Zazakî ya Sedsala XXem

Tablo û xîşteya jorîn bi awayekî aşkera nişan didin ku di nav dîyalektên edebî yên Kurdî de edebîyata Zazakî ya klasîk wek edebîyateke derengmayî derdikeve pêş. Lewra avabûna vê dîyalekta edebî di serdema Xalidîtîyê (1850-1925) de û geşedana wê jî di sedsala XXem de ye ku ev her du mawe jî beramberî serdema modern tên. Lêbelê divê neyê jibîrkirin ku temsîliyeta edebîyata Kurdî ya klasîk a serdema modern ne di destê Zazakî tenê de ye. Lewra di serdema Xalidîtîyê de edebîyatên Hewramî, Soranî û Kurmancî û di sedsala XXem de jî edebîyatên Kurmancî û Soranî di vê temsîliyete de hevrêtiya Zazakî dikin. Di esasê xwe de temsîliyeta edebîyata klasîk ya serdema modern karakterekî giştî yê edebîyata Kurdî ye ku ji

taybetîyên civaka Kurdî neşet dike û dema edebîyata Zazakî di nav vê civakê de ava dibe bi awayekî siruştî vî rengî werdigire.

Niha ji ji bo ku em cihê edebîyata Zazakî di nav hemû edebîyatên Îslamî de tesbît bikin em ê çavekî li van edebîyatan jî bigerin. Çawa ku di destpêka gotarê de jî amaje pê hatibû kirin hin miletên Misilman di tevahiya tarîxa xwe ya edebî de zimanekî edebî yê standart bi kar anîne, lêbelê hin miletan jî derfeta standardîzekirina ziman bi dest nexistine û di zeman û mekanên cuda de bi dîyalektên xwe yê cuda edebîyatên cuda saz kirine û bi vî awayî edebîyatên dîyalektan derketine meydana. Dema em di çarçoveya standardîzasyon û dîyalektolojîya edebî de li sedsalên avabûna edebîyatên Îslamî dinêrin em dibînin ku edebîyata Erebi di sedsala Vem (Çetin, 2011:55-59), edebîyata Farisî di sedsala IXem (Sefa -bêtarix:32), edebîyata Kurdîya Lorî⁴ di sedsala Xem, edebîyata Tirkîya Hakanî, di sedsala XIem, edebîyatên Tirkîya Osmanî, Harezmi Kıpçakî, Azerî û Çaxatayî (Şentürk û Kartal, 2009:31-195) û Kurdîya Hewramî⁵ di sedsala XIVem, edebîyatên Peştû (Andreyev, 2010:92-113), Kurdîya Kurmancî⁶, Urduya Gucri û Urduya Dekkenî⁷ di sedsala XVIem, edebîyatên Boşnakî (Aksoy, 2018: 187) û Sewahilî (Ndreitu, 2104:74) di sedsala XVIIem, edebîyata Arnawudî (Jahjai, 2016: 394) di sedsala XVIIIem, edebîyata Kurdîya Soranî⁸ di destpêka sedsala XIXem, edebîyata Kurdîya Zazakî⁹ di dawîya sedsala XIXem û edebîyata Belûcî di çaryeka duyem a sedsala XXem (1950) (Badalkhan, 2020) de derketine meydana.

Dema em van daneyan ji aliyê standardîzasyon û dîyalektolojîya edebî ve analiz dikin derdikeve meydana ku di edebîyatên Erebi, Farisî, Peştû, Boşnakî, Sewahilî, Belûcî û Arnawudî de zimanekî standart û di edebîyatên Tirkî, Kurdî û Urdu de jî çendîn dîyalekt hatine bikaranîn. Di xîştaya jêrîn de ev edebîyatên Îslamî ji aliyê standardîzasyon û dîyalektolojîya edebî ve hatine dabeşkirin.

Edebîyatên Îslamî	Rewşa Standardîzebûnê	Sedsala Avabûnê
1. Edebîyata Erebi	Erebîya Standart	sedsala Vem
2. Edebîyata Farisî	Farisîya Standart	sedsala IXem
3. Edebîyata Peştû	Peştûya standart	sedsala XVIem
4. Edebîyata Boşnakî	Boşnakîya standart	sedsala XVIIem
5. Edebîyata Sewahilî	Sewahilîya standart	sedsala XVIIem
6. Edebîyata Belûcî	Belûcîya standart	sedsala XXem
7. Edebîyata Arnawud	Arnawudî standart	sedsala XVIIIem

⁴ Adak, "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi.

⁵ Adak, "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi.

⁶ Adak, "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi.

⁷ Halil Toker, "Urduca", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/urduca> (12.08.2020).

⁸ Adak, "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi.

⁹ Adak, "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi.

8.	Edebîyata Tirkî	Tirkîya Hakanî	sed sala XIem
		Tirkîya Osmanî	sed sala XIVem
		Tirkîya Harezmi	sed sala XIVem
		Tirkîya Kıpçakî	sed sala XIVem
		Tirkîya Azerî	sed sala XIVem
		Tirkîya Çaxatayî	sed sala XIVem
9.	Edebîyata Kurdî	Kurdîya Lorî	sed sala Xem
		Kurdîya Hewramî	sed sala XIVem
		Kurdîya Kurmancî	sed sala XVIem
		Kurdîya Soranî	sed sala XIXem
		Kurdîya Zazakî	sed sala XXem
10.	Edebîyata Urdu	Urduya Gucri	sed sala XVIem
		Urduya Dekkenî	sed sala XVIem

Di xîsteya jêrîn de jî çî edebîyata standart be çî dîyalekta edebî be ev edebîyatên ku li cîhana Îslamê bi awayekî serbixwe derketine meydanê li gor kronolojîya avabûnê hatine rêzkerin.

	Edebîyatên Îslamî	Standart/Dîyalekt	Sed sala Avabûnê
1.	Edebîyata Erebî	Erebîya Standart	sed sala Vem
2.	Edebîyata Farisî	Farisîya Standart	sed sala IXem
3.	Edebîyata Lorî	Dîyalekta Lorî ya Kurdî	sed sala Xem
4.	Edebîyata Hakanî	Dîyalekta Hakanî ya Tirkî	sed sala XIem
5.	Edebîyata Osmanî	Dîyalekta Osmanî ya Tirkî	sed sala XIVem
6.	Edebîyata Harezmi	Dîyalekta Harezmi ya Tirkî	sed sala XIVem
7.	Edebîyata Kıpçakî	Dîyalekta Kıpçakî ya Tirkî	sed sala XIVem
8.	Edebîyata Azerî	Dîyalekta Azerî ya Tirkî	sed sala XIVem
9.	Edebîyata Çaxatayî	Dîyalekta Çaxatayî ya Tirkî	sed sala XIVem
10.	Edebîyata Hewramî	Dîyalekta Hewramî ya Kurdî	sed sala XIVem
11.	Edebîyata Kurmancî	Dîyalekta Kurmancî ya Kurdî	sed sala XVIem
12.	Edebîyata Gucri	Dîyalekta Gucri ya Urdu	sed sala XVIem
13.	Edebîyata Dekkenî	Dîyalekta Dekkenî ya Urdu	sed sala XVIem
14.	Edebîyata Peştû	Peştûya standart	sed sala XVIem
15.	Edebîyata Boşnakî	Boşnakîya standart	sed sala XVIIem

16. Edebîyata Sewahilî	Sewahilîya standart	sedsala XVIIem
17. Edebiyata Arnawudî	Arnawudî standart	sedsala XVIIIem
18. Edebîyata Soranî	Dîyalekta Soranî ya Kurdî	destpêka sedsala XIXem
19. Edebîyata Zazakî	Dîyalekta Zazakî ya Kurdî	dawîya sedsala XXem
20. Edebîyata Belûcî	Belûcîya standart	sedsala XXem

Ev xişte bi me didin nîşandan ku ji 20 edebîyatên Îslamî 2 heban di serdema modern a tarîxa Îslamê de avabûna xwe temam kirine ku ew jî edebîyatên Zazakî û Belûcî ne. Loma di nav hemû edebîyatên Îslamî de Zazakî û Belûcî wek du edebîyatên derengmayî derdikevin pêş. Li gor vê edebîyata Zazakî ya klasîk di derengmayîne de ne bi tenê ye û vî wesfî digel edebîyata Belûcî parve dike. Lêbelê ev heye ku di nav her duyan de edebîyata Belûcî ji ya Zazakî jî derengtir e. Lewra edebîyata Zazakî di salên dawî yê sedsala XIXem de lê edebîyata Belûcî di serê nîveka duyem a sedsala XXem de derketîye meydanê. Bêguman ji bo ku edebîyata Zazakî ya klasîk a derengmayî bi awayekî dirust bê analîzkirin û ev edebîyat ji nêz ve bê naskirin divê her du kategoriyên jorîn ên edebîyata Kurdî û edebîyatên Îslamî li ber çavan bîn girtin û seyra tarîxî ya edebîyata Zazakî li ser vê bingehe bê avakirin.

2. Edebîyata Zazakî ya Klasîk Çima Biwext Derneket Meydanê?

Çawa ku li jorê hat tesbîtîkirin edebîyata Zazakî ya klasîk edebîyateke derengmayî ya serdema modern e, ne edebîyateke biwext a serdema klasîk e. Bêguman di biwara sedemên vê yekê de pirsên curbicur tîna bîra mirov ku di nav van de “Gelo edebîyata Zazakî ya klasîk çima di serdema klasîk a edebîyatên Îslamî de bi wext derneketîye meydanê?” wek pirsê esasî ya mijarê derdikeve pêş. Di dewama vê de jî pirsên bi vî rengî tîna bîro mirov: Gelo digel ku Kurdên Zaza bi Kurdên Kurmanc re heman tarîx û coxrafayê parve dikin û bi heman hadîseyên sîyasî re rûbirû mane çima dema di sedsala XVIem de edebîyata Kurmancî derket meydanê edebîyata Zazakî jî derneket meydanê? Yan gelo di wê serdemê de Kurdên Zaza desthilatdarîyên ku rê li ber edebîyateke Zazakî vekin ava nekirine? Yan gelo ev desthilatdarî hene lêbelê di esnayê sazîkirina peymanê Kurd û Osmanîyan de bêteref mane û di encamê de ji destkeftên wê peymanê ku Kurdên Kurmanc bi taybetî di qada edebîyatê de bi dest xistine bêpar mane?

Çavkanîyên tarîxî destnîşan dikin ku di destpêka sedsala XVIem de di şerê Çaldîranê (1514) de dewleta Sefewî ji alîyê hêzên Osmanî û mîrektîyên Kurdan ve tê mexlûbkirin û bi peymannameya ku di sala 1516an de di navbera mîrên Kurdan û Osmanîyan de tê îmzekirin mîrektîyên Kurdan li welatê xwe serxwebûnekê bi dest dixin¹⁰. Bi taybetî divê bê dupatkirin ku di vê prosesê de di navbera mîrektîyên Kurmancan û yê Zazayan de tu ferq tune ye û hemûyan bi hev re di nav koalîsyona

¹⁰ Ji bo zanyariyên berfireh bnr. M. Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, (wer.: V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan), Nûbihar, Stenbol 2010, r. 161-171; Lazerîv, *Tarîxu Kurdistan* (wer. Ebdî Hacı), weş. Spîrêz, Hewlêr 2011, r. 80-82; V. Minorsky, “Kürtler”, *İslam Ansk.*, weş. Milli Eğitim Bakanlığı, İst., 1993, C. VI, r. 1089-1114; Şakir Epözdemir, *İdris-i Bîlîsi ve Kürt Meselesi*, weş. Fanos, Ankara 2011.

Kurdan de cih girtine (Aydın, 2000:85-94). Hin ji van mîrektîyan ji aliyê statuya îdarî ve wek hikûmetên Kurdan hatine naskirin ku ji mîrektîyên Kurmancan Cizîr, Hezzo, Tercîl, Bedlîs, Îmadîye ws. û ji yên Zazayan jî Gêl, Palu û Gênc di vê kategorîyê de ne (Kılıç, 2001:262). Şerefxanê Bedlîsî jî di *Şerefnameyê* de çawa ku derheqê mîrektîyên Kurmancan de agahiyan dide, bi heman rengî di bin sernavê “Hin Beg û Hikumdarên di yên Kurdistanê” de derheqê mîrektîyên Zazayan ê wek Gêl, Palo, Çermûk û Suweydiyan de jî agahiyan dide (Şeref Xan, 2007: 259, 274-286).

Bi awayekî pir balkêş digel ku di tarîxê de ji aliyê statuya sîyasî ve di navbera mîrektîyên Kurmancan û yên Zazayan de hevsengîyeke tam heye jî di navbera edebîyatên wan de hevsengîyeke weha çênebûye. Ji aliyekî di ve divê bê gotin ku piştî peymanê navborî a ku di destpêka sedsala XVIem de hatibû lidarxistin bi handana Îdrîsê Bedlîsî li nav mîrektîyên Kurdan gelek medreseyên nû ava dibin (Bidlîsî, 2001:239-240)¹¹ û di van medreseyan de edebîyateke bihêz a Kurmancî derdikeve meydana (Adak, 2014: r183-342). Di esasê xwe de ev medrese ne tenê li nav mîrektîyên Kurmancan li nav yên Zazayan jî ava bûne. Bo nimûne mîrê Gêlê yê Mirdasî Ce’fer Beg di sala 1607an de li taxa Tekyayê ya Gêla kevin medreseyek ava kirîye ku wek medreseya Ce’ferîye hatiye binavkirin (Beltekin, 2019:410). Lêbelê digel vê jî heta niha berhem yan jî metnekî edebî ku di serdema mîrektîyên Zazayan ên navborî de bi Zazakî hatibe nivîsîn nehatîye tesbîtîkirin.

Gelo digel ku rewşa sîyasî û atmosfera perwerdehîyê li nav mîrektîyên Zaza û Kurmancan bi tevahî wek hev bû, çima di nav mîrektîyên Kurmancan de bi Kurdîya Kurmancî edebîyateke bihêz ava bûye, lê berevajiyê vê di nav mîrektîyên Zazayan de tu metnên edebî nehatine dayîn? Di vê biwarê de *Şerefnameya* Şerefxanê Bedlîsî ku di dewra mîrektîyên Palu û Gêlê de ji aliyê katibê mîrê Paluyê Şem’î ve bo zimanê Osmanî hatiye wergerandin û di sala 1682an de bo mîrê Paluyê Yansûr Beg û di sala 1884an de jî bo mîrê Gêlê Mustafa Beg hatiye pêşkêşkirin (Baluken, 2016: 20), derîyê hin analîzan ji me re vedike û me digihîne hin encamên girîng. Berî her tiştî ev yek nîşan dide ku di qesrên van mîrektîyan da atmosfereke entellektuel heye lêbelê vê atmosferê edebîyata Zazakî encam nedêraye. Dîsa di qesrên van mîrektîyan de zimanê îdare û rewşenbîriyê ji Farisî wêdetir Osmanî ye. Di serencamê de di dewra van mîrektîyan de berhem hatine dayîn lêbelê ev berhem ne bi Zazakî, bi Tirkîya Osmanî ne.

Di qesrên Zazayan de hebûna Osmanî û nebûna Zazakî wek paradoksekê bixuye jî, di esasê xwe de ev yek daneyeke girîng e ku dê problema di biwara nebûna berhemên Zazakî de heta astekê çareser jî bike. Ev dane bi awayekî pir aşkera destnîşan dike ku di wê serdemê de di van qesran de zimanê îdare û rewşenbîriyê Tirkîya Osmanî ye. Bi îhtîmaleke gelekî mezin ev rewş di encama pêwendîyên bihêz ên mîrên Zaza (mîrên Palu û Gêlê) û eyaleta Diyarbekirê ya Osmanî (beylerbeyliği) de derketîye meydana. Tiştêkî siruştî ye ku di hevdiîtin û danûstandinên fermî yên her du alîyan de zimanê Osmanî, ji ber pozîsyona wê ya sîyasî ya serdest, wek zimanê ragihandinê hatibe bikaranîn. Bi îhtîmaleke mezin

¹¹ Ez spasîyên jidil pêşkêşî Yusuf Baluken dikim ku ev çavkanî bi me re parve kir.

tam jî ji bo bidestxistina vê yekê kesên wek mîr û katibê mîr di medreseyan Osmanîyan de, bi taybetî jî li yên Diyarbekirê ku di wê serdemê de hem navenda eyaletê ye hem jî navendeke pir bihêz a edebîyata Osmanî ye perwerde dîtîbin, di wan medreseyan de fêrî Osmanî bûbin û di qesrên xwe de jî ev zimanê ku pê perwerde dîtine bi kar anîbin. Di encamê de di dewra mîrektiyên Zazayan ên navborî de, li gor daneyên li ber destan, Zazakî nebûye zimanê nivîsînê û bi Zazakî tu berhem nehatine nivîsîn.

Dema em li mîrektiyên Kurmancan dinêrin em dibînin ku di vî warî de li cem wan rewşeke cuda heye. Wan wek zimanê rewşenbîrîyê ne Osmanî, Farisî û Erebi bi kar anîne. Lewra derheqê berhemeke ku di serdema mîrektiyên Kurmancan de bi zimanê Osmanî hatibe nivîsîn di destê me de tu zanyarî tunene. Lêbelê em dizanin ku di serdema wan de bi zimanên Farisî û Erebi berhem hatine nivîsîn¹². Dema mirov ji vî aliyê ve mîrektiyên Kurmancan û Zazayan dide ber hev derdikeve meydanê ku di navbera wan de ji aliyê zimanê rewşenbîrîyê ve ferqeke bingehîn heye ku ew jî di bikaranîna zimanên xwedî îtîbar ên wê serdemê de xwe dide der. Bi bawerîya me ev yek tiştekê fêambar e jî. Lewra mîrektiyên Kurmancan ên ku di wê serdemê de bûne navendên edebîyata Kurmancî ku Cizîr, Colemêrg û Amêdiyê di serî de ne û mîrektiyên Zazayan ên navborî (Palu û Gêl) ji aliyê girêdana bi dewleta Osmanî û pêwendîya bi çanda Osmanî re ne di heman rewşê de ne. Mîrektiyên Kurmancan di sînorên dewleta Osmanî yên Îran, Iraq û Rûsyayê de cih digirin û ji navenda dewletê dûr in, lêbelê yên Zazayan li gorî yên Kurmancan nêzîktirî navendê ne. Ji ber vê jî şer û xirecirên sîyasî yên ku di navbera Osmanî û mîrektiyên Kurmancan de rû dane (Karademir, 2017: 103-123) di navbera Osmanî û mîrektiyên Zazayan de rû nedane. Ev yek weha jî dikare bê şîrovekirin: Osmanîyan mîrektiyên li navendê bi rehetî kontrol kirine lêbelê yên ji navendê dûr û digihîjin sînoran ewqas bi rehetî kontrol nekirine. Vê jî kiriye ku rengvedana ziman û çanda Osmanî li ser her du kategorîyan bi şeweyên cuda çêbibe û yên li navendê zimanê Osmanî wek zimanê entellektuelîyê bi kar bînin lêbelê yên dûr li şûna Osmanî Farisî û Erebi bi kar bînin ku wê serdemê ji Osmanî gelekî mutebertir in. Balkêş e ku li nav mîrektiyên Kurmancan li kêleka Farisî û Erebi Kurmancî bûye zimanê edebîyatê lêbelê li nav yên Zazayan li kêleka Osmanî Zazakî derfeteke weha bi dest nexistiye. Aşkera ye ku mîrektiyên Zazayan ji yên Kurmancan zêdetir ketine bin bandora ziman û çanda Osmanî. Bandora ziman û çanda Osmanî a li ser mîrektiyên Zazayan rê nedaye ku edebîyata Zazakî serxwebûna xwe ya edebî bi dest bixe.

Her di çarçoveya şîroveyan jorîn de dikare bê gotin ku di medreseyan aîde mîrektiyên Zazayan de jî Zazakî wek zimanê perwerdeyê nehatiye bikaranîn. Lewra eger bi Zazakî perwerde hebûya bikaranîna Zazakî wek zimanê nivîs û

¹² Ji bo hin berhemên ku li nav mîrektiyên Kurmancan bi zimanên Farisî û Erebi hatine nivîsîn bnr. Yakup Aykaç, *Kürt Mîrlîklerinde Edebi Patronaj*, Teza Doktorayê ya neçapkirî, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı Kürt Dili ve Kültürü Bilim Dalı, Diyarbakır 2020, r. 164-165.

edebîyatê jî dê bibûya tişteki siruştî. Kontrola bihêz a dewleta Osmanî ya li ser mîrektîyên Zazayan û pêwendîyên wan ê xurt kiriye ku di medreseyan wan mîrektîyan de zimanê perwerdeyê jî Osmanî be.

Mîrektîyên Zazayan ji aliyê fonksiyona xwe ve dişibin dewlet û desthilatdariyên Kurdan ên nîveka duyem a dewleta Ebbasîyan ku di serdema wan de jî bi taybetî zimanê Erebi rê nedabû ku Kurdî bibe zimanê nivîs û edebîyatê (Adak, 2014:163-164). Çawa ku zimanê perwerde û rewşenbîrîyê li cem dewletên Kurdan 'Erebî ye li cem mîrektîyên Zazayan jî Tirkîya Osmanî ye. Di her du serdeman de jî hin hizr û hestên Kurdîtiyê hene, lêbelê vê yekê têrê nekiriye ku zimanê Kurdî bibe zimanê edebîyatê. Bi rastî jî hizrên Hesenê Peşnewî ku di serdema dewleta Merwanîyan de jîyana xwe bûrandîye û yên Şem'î Efendî ku di serdema mîrektîya Paloyê de jîyana xwe bûrandîye hevterîbê hev in û girîng in. Peşnewî di helbestên xwe yên Erebi de bi pêşîyên xwe yên Kurd şanazî kirîye û piştigirîya xwe bo dewleta Merwanî destnîşan kirîye (Selefî û Doskî, 2008:15-16). Şem'î jî di destpêka wergera *Şerefnameyê* de ku ji bo mîrê Paloyê ji Farişî bo Osmanî wergerandibû payeyeke bilind daye zimanê Kurdî û xisletên Kurdan ên wek wêrekî û comerdîyê ku ev hizrên wî di pasaja jêrîn de cih digirin:

“.. Melûme we be ku di vî meqamî de mebest ji cihêrengîya zimanan zimanên curbicur ên di nav xelkê de ne ku hin ji wan Erebi, Farişî, Kurdî, Tirkî, Rûmî, Hindî û Efxanî ne. Ji bilî van jî gelek gelek zimanên bîyanî û ecaîb hene ku nayên jimartin. Lêbelê di nav hemû zimanan de yê herî biqîmet û fesîh Erebi ye ku Qur'an bi vî zimanî nazil bûye. Piştî zimanê Farişî tê ku zimanê herî şêrîn ew e. Piştî jî her qewmek zimanê xwe mezin didêre. Heçî Îmam Muhemmed Berqel'î û Mela Muhyeddînê Cizîrî û gelek gelek alimên mezin û fazîlên hêja tercîha zimanê Kurdî kirine û ew meqbûl dîtine. Di nav van milletên Misilman de yê herî zêde wêrek û comerd Erebi in, piştî jî Kurd in” (Şem'î, 2016:50).

Di encamê de van hizrên Şem'î têrê nekiriye ku di serdema mîrektîyên Zazayan ên wek Palo û Gêlê de edebîyateke Zazakî ava bibe. Derketina edebîyateke Zazakî di serdema mîrektîyên Zazayan de wek tişteki asayî, ji wê jî wêdetir wek pêdivîyekê bixuye jî ji ber sedemên ku li jorê hatin îzahkirin de ev yek pêk nehatiye. Sedem çibe ferq nake edebîyata Zazakî ya klasîk bi wext ava nebûye û ji bo avabûna wê divê mirov li hêvîya qonaxa Xalidîtiyê a serdema piştî mîrektîyan bimîne. Bi awayekî balkêş berhema yekem a edebîyata Zazakî ya klasîk piştî ku li derûdora salên 1850yê dawî li van mîrektîyan tê bi 40-50 salî di dawîya sedsala XIXan de di nav rewşeke nû ya siyasî, civakî û dînî de li gundekî tê dayîn.

3. Edebîyata Zazakî ya Klasîk a Derengmayî Çawa Derket Meydanê?

Di beşa jorîn de me destnîşan kir ku herçiqas ji bo avabûna edebîyata Zazakî ya klasîk serdema herî guncaw û bixwet serdema mîrektîyan bû jî di wê serdemê de ev derfet bi dest neketîye û ev edebîyat di serdemeke derengtir de derketîye meşdanê. Îcar di vê beşê de em ê li ser serdema ku edebîyata Zazakî ya klasîk bi derengî be jî derketîye meşdanê rawestînin û li dor pirsên wek “Edebîyata Zazakî ya klasîk di serdemeke dereng de çawa derket meşdanê?” û “Kîjan atmosferê ev edebîyat di vê serdemê de daye destpêkirin?” hin analîzan bikin.

Eger em avabûn û geşedana edebîyata Zazakî ya klasîk di çarçoveya zeman û mekan de bi giştî bi bîr binîn; vê edebîyatê bi mewlûda Melayê Xasî ku di sala 1886ê de li Hezana Liceyê hatiye nivîsîn, dîsa bi mewlûda Osman Es'ed Efendîyo Babîj ku di sala 1903ê de li Sêwregê hatiye nivîsîn dest pê kiriye, bi berhemên Mihemedê Şêx Ensarî yê bi navên *Me'lûmatê Dînîye* û *Raro Raşt* ku di sala 1947-48an de li devera Hênê hatîne nivîsîn dewam kirîye û di sedsala XXem de bi dayîna çendîn berhemên di li sêgoşeya Dîyarbekir-Xarpêt-Bîngolê hebûna xwe domandîye. Ev jî nîşan dide ku edebîyata Zazakî ya klasîk dawîya sedsala XIXem û tevahîya sedsala XXem di hundurîne ku ev mawe jî beramberî qonaxa dawîn a serdema modern tê.

Ji ber ku di pêvajoya modernîzasyonê mîletên Misilman de ji aliyê dewletên Misir, Îran û Osmanî ve çand û sazîyên Rojavayî bi destê van dewletan hatîne çêkirin, bi awayekî siruştî vê yekê rengê xwe daye edebîyatê jî û li van dewletan hêdî hêdî terka edebîyata klasîk a Îslamî hatîye kirin û li şûna wê edebîyateke Rojavayî hatîye çêkirin. Destpêkirina vê qonaxê li van dewletan biguhere jî, ji ber ku Kurdên Zaza di bin desthilatdariya dewleta Osmanî de ne, ji me re ya girîng dewleta Osmanî ye. Çawa tê zanîn di dewleta Osmanî de ji Tenzîmatê şûnde (1960) edebîyata Rojavayî wek edebîyateke xwedî îtibar ketîye meriyetê û her ku hatîye edebîyata Osmanî ya klasîk qîmetê xwe yê berê wîndî kirîye û edebîyata Rojavayî pêş ketîye. Dema edebîyata Zazakî ya klasîk bi destê Xasî û Babîj li Hezan û Sêwregê derketîye meşdanê rewşa edebîyata Osmanî bi vî rengî ye. Ji aliyekî di ve di wê serdemê de li nav Kurdên Zaza jî mîrektîyê di ne li ser pîyan in û bi awayekî siruştî edebîyata Zazakî ya klasîk ji desthilatdariyê ku di bin hîmayeya wê de derfeta pêşketinê bi dest bixwe mehrûm e.

Di nav van şertan de derketina edebîyata Zazakî ya klasîk wek paradoksekê bixuye jî di esasê xwe de dema mirov ji nêz ve li mijarê dinêre tê dîtîn ku ji bo derketina edebîyata Zazakî ya klasîk hin sedemên di yê rêxweşker hene. Bêguman hilberîna berhemên edebî, bi taybetî jî derketina edebîyateke nû nabe ku jixweber be. Heta şert nekemilîn û atmosfereke guncaw saz nebe derketina edebîyatekê jî ne pêkan e. Gelo di vê serdema modern de edebîyata Zazakî ya klasîk çawa derket meşdanê? Şert û mercên ku di serdemeke weha de rê li ber derketina edebîyata Zazakî ya klasîk vekirin çî ne? Bi rastî jî atmosfera edebî ya ku di dawîya sedsala XIXem de edebîyata Zazakî ya klasîk derxistiye meşdanê

mijareke gelekî balkêş e. Analîza vê yekê berî her tiştî tê wateya analîza rewşa giştî ya serdema Melayê Xasî û sedemê nivîsîna mewlûda wî. Lewra wek berhema yekem a edebîyata Zazakî ya klasîk tesbîtîkirina atmosfera ku bi Xasî berhemê daya nivîsîn pir girîng e. Ev yek di heman demê de dê destpêka edebîyata Zazakî bixwe jî ron bike.

Di xatiratên Musa Anter de sedemê nivîsîna mewlûda Xasî bi anekdotekê tê îzahkirin ku ew jî weha ye:

“Çawa tê zanîn Melayê Xasî Kurdê Zaza ye. Ji ber xweşmeşrebîya wî gelek aliman bela xwe lê dane. Rojekê şêxên ji Kurdên Kurmanc weha gotine: “Zaza jî kî ne? Bifikire em Ehmedê Xanî, Melayê Cizîrî û Feqîyê Teyran deynin alîyekî, di nav we de yekî wek Melayê Bateyî mewlûdekê binivîse jî tune. Melayê Xasî jî ev te’rîza ku bi henekî hatiye kirin kiriye behane û gotîye: “Wellahî heta ez mewlûdeke Zazakî nenivîsîm ez jî vê malê dernakevim.” û di nav hefteyekê de mewlûda Zazakî ya di dest me de nivîsiye” (Anter, 2010:172).

Şîroveya vê anekdotê bi awayekî sethî weha ye: Kurmancan bi henekî be jî Zaza biçûk dîtine, ji ber vê jî bi Xasî re hestên millî hatine coşê û ev jî bûye sedem ku mewlûda Zazakî derkeve meydanê. Rast e ji vê anekdotê encameke weha dikare bê derxistin, lêbelê bêyî ku resmê giştî bê dîtî eger mirov ji nedîtî ve nivîsîna berhemekê bi zimanekî ku berê nebûye zimanê nivîsînê û ji wê zêdetir avabûna edebîyatekê tenê bi anekdotekê ve girê bide dê xwendineke dirust dernekeve holê. Heta mirov atmosfera civakî ya ku qehremanên vê anekdotê tê de mezin bûne, şertên ku temaya vê sohbetê saz kirine li ber çavan negire ev şîrove dê kêmbimîne. Loma ji bo ku mirov bikare sedemên nivîsîna mewlûda Xasî bi dirustî şîrove bike divê mirov li atmosfera giştî ya serdema Xasî binêre.

Di serdema Xasî de herçiqas di encama modernîzasyona dewleta Osmanî de terka edebîyata klasîk hatiye kirin û hamîyên zimanê Zazakî tunene jî, divê neyê jibîrîkirin ku li nav Kurdan bi taybetî ji aliyê civakî, dînî, tesewîfî û perwerdehiyê ve sistemeke xweser û ji ya navenda Osmanî cuda heye ku ev sistem di encama serdestîya bizava Neqşebendîtiya Xalidî de ava bûye. Ev bizava dînî-tesewîfî piştî ku di nîveka sedsala XIXem de di çarçoveya sîyaseta merkezîyetê ya dewleta Osmanî de serdestîya mîrektîyên Kurdan ji holê radibe û hemû mîrektîjî aliyê îdarî ve bi navenda Osmanîyan ve tîngirêdan, li Kurdistanê desthilatdariya xwe bi dest dixê ku ev desthilatdarî bi taybetî ji dawîlêhatina mîrektîyan heta bi şerê cihanê yê yekem (1850-1918) gelekî karîger e¹³. Di vê serdemê de tekyayên Xalidîyan û medreseyan bi wan ve girêdayî li seranserê Kurdistanê vedibin û ji aliyê nûnerên Xalidî ve edebîyateke dewlemend a Kurdî ava dibe ku em edebîyata Kurdî ya klasîk a vê serdemê wek “serdema Xalidîtiyê” bi nav dikin¹⁴.

¹³ Ji bo zanyariyên berfireh bnr. Karademir, b.n. r. 403-433.

¹⁴ Ji bo zanyariyên berfireh bnr. Abdurrahman Adak, “Serdema Xalidîtiyê di Tarîxa Edebîyata Kurdî ya Klasîk de”, *Kürt Tarihi*, sal: 2017, j.30, r. 59-64.

Di vê serdemê de devera Liceyê yek ji çend navendên herî girîng a bizava Xalidîtiyê û edebîyata Kurdî ya klasîk e. Bi taybetî avakirina tekyaya û medreseyeke Xalidîyan li Gundê Xasî Hezanê wek şaxeke tekyaya Norşînê hem ji bo belavbûna edebîyata Kurmancî hem jî ji bo avabûna edebîyata Zazakî roleke karîger listîye. Şêx Ebdulqadirê Hezanî (k.d. 1905) ku ew bixwe jî di heman demê de nûnerê helbesta Kurmancî ya klasîk e wek xelîfe/nûnerê Şêx Ebdurehmanê Taxî (k.d.1887) tê Hezanê û li wê derê vê tekyaya/medreseya Xalidîyan ava dike. Hûrguliyên pêwendiyên Xasî û Hezanî di çavkanîyan de nehatibin destnîşankirin jî em dizanin ku Xasî di nav sîstema tesewîfî ya Xalidîtiyê de xelîfeyekî Hezanî ye¹⁵. Tiştêkî siruştî ye ku Hezanî wek rêberekî tekyaya û medreseyê di helbestvaniya xwe de jî ji Xasî re bûbe jêderê. Li aliyekî di divê behsa Seydayê Licî (k.d.1911) û Şêx Mustefayê Sîsî (k.d.1914) jî bê kirin ku ew jî xelîfeyên Şêx Ebdilqadirê Hezanî yên Liceyê ne û Seydayê Licî di serî de her du jî du helbestvanên Kurmancî nûs ên girîng in. Bi rehetî dikare bê gotin ku jêderê di ya helbestvaniya Xasî ev her du helbestvan in ku di xelîfetiya de hembûyê wî ne. Bi kurtî di ciwanîya Xasî de li gund û qezaya wî bizava Xalidîtiyê gelekî bi hêz e, sazîyên perwerdeyê di destê wan de ne û nûnerên Xalidîtiyê yên Hezan û Liceyê di heman demê de nûnerên edebîyata Kurmancî ne jî. Xasî tam di navenda vê atmosfera tesewîfî û edebî de cî digire.

Bêguman Xalidîti ne tenê li Hezan û Liceyê li derûdora wê jî karîger e. Bo nimûne em tekyaya/medreseyeke di ya Xalidîyan li Hênê jî dibînin ku ne deverêke dûrî Hezanê ye. Çawa ku Şêx Ebdilqadirê Hezanî tê Hezanê û li wê derê tekyaya û medreseyeke Xalidîyan vedike bi heman rengî Şêx Ehmedê Karazî (k.d. 1883) jî tê Hênê û li wê derê tekyaya û medreseyeke Xalidîyan vedike¹⁶ û di encama vê yekê de li Hênê jî hin nûnerên edebîyata Kurdî derdikevin meydanê. Kurê Şêx Ehmedê Karazî Şêx Muhyedînê Hênî (1897?) helbestvanekî edebîyata Kurmancî ya klasîk e û bi mexlesa Sa'î li ser temaya xwarinê menzûmeyeke balkêş nivîsiye¹⁷. Salih Begê Hênî jî li wê medreseyê pêşî li cem Şêx Me'rûf, piştê jî li cem Şêx Muhyedînê Hênî xwendiyê¹⁸ û çawa ku medreseya Hezanî ji Xasî re bûye jêder bi heman rengî medreseya Karazê jî ji Salih Begê Hênî (k.d.1925) re bûye jêder. Helbesta navdar a Salihê Beg (Eger çêkî ji bona dehşê ker ra) mehsûlê vê jêderê ye¹⁹. Hêjayî gotinê ye ku Sa'î di berhema xwe ya navborî de li dijî Zazayan jî ber hin xisûmetên şexsî hin îfadeyên di asta heqaretê de bi kar tîne (Şengül û Alan, 2015:7) û Xasî jî li dijî wî bi Kurmancî hicwîyeyekê dinivîse (Xasî, 1994:44-

¹⁵Ji bo jînenîgarîya Hezanî bnr. Şefik Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid*, Kent Yay., İst. 2004, r. 62-67; *Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbekir Uleması*, Melissa Matbaası, İst. 1996, r. 20-21.

¹⁶Bnr. Hoca Şeyh Maruf, *Diyarbakır İlinin Hani İlçesinde Medfun Şeyh Ahmed Efendinin Tarihçeyi Hayatı*, (wer. Heybet Kanhan), bê cih û tarîx, nusxeya daktîloyê, pirtûkxaneya A. Adak a taybet.

¹⁷Ji bo zanyariyên berfireh bnr. Abdurrahman Adak, "Şêx Muhyedînê Hênî Di Edebiyata Kurdî de Nûnerê Girîng ê Temaya Xwarinê". *Nûbihar Akademî*, sal: 1, j. 3, 2015, r. 11-52.

¹⁸Jêder: Şêx Cahid (Hocaoğlu), hevdişin, 23.04.2009, Diyarbekir.

¹⁹Ji bo metnê vê helbestê bnr. Muhemmed Sîraceddîn Kurê Mela Ebdulhekîmê Xelîlî, *Kûtaba Gulcivîn*, nusxeya destnivîs, musehhih û naşir M. Siddîq Ataç, (pirtûkxaneya taybet a Abdurrahman Adak), tarîx ?, r. 127.

45).²⁰ Ev jî ji bo ku atmosfera edebî ya serdem û devera ku Xasî lê jîyaye nîşan bide daneyeke girîng e.

Di piraniya erdnîgariya Zazayên Sunnî/Şafî'î de ku di sêgoşeya Diyarbekir, Xarpêt-Bîngolê de cih digire tekyayên Xalidîyan karîger in. Li gor tesbîtên Ercan Çağlayan li nav Zazayan şêxên herî zêde xwedî î'tîbar yên Palu, Pîran, Çan, Melekan, Xelîfan û Saxnisê ne ku hemû jî endamên Xalidîtiyê ne (Çağlayan, 2018: 124). Li vir xala ji bo me girîng ev e ku şêxên li van deveran Zaza bin jî seyda û şêxên wan ên Xalidî Kurmancî in, di medreseyan wan de bi Kurmancî perwerde dîtine û di encama vê de di medreseyan xwe de jî dersên xwe bi Kurmancî dane. Li gor îfadeyan hin melayên Zaza ku Nurettin Beltekin di sala 2014an de derheqê vê mijarê de bi wan re hevdiya li dar xistiye, ev rewş di dewra seydayên wan de guherîye û seydayên wan ên ku bi Kurmancî ders didan terka Kurmancî kirine û dersên xwe êdî bi Zazakî dane (Beltekin, 2014: 76-77) ku ev jî texmînî beramberî 40-50 sal berî niha tê (salên 1970-80yan).

Xala ji bo mijara me girîng ew e ku Kurdên Zaza, çî li deverên xwe çî jî li deverên dî yên Kurmancînişîn, di van medreseyan de bi Kurdîya Kurmancî perwerde dibînin, edebîyata Kurdîya Kurmancî nas dikin û di encama vê yekê de bi zimanê xwe jî dest bi nivîsînê dikin. Temasa Zazayan bi van medreseyan re edebîyata Zazakî ya klasîk derxistiye meydanê. Pir aşkera ye ku Xasî di vê atmosferê de edebîyata Kurmancî nas dike, îlhama xwe jî wê werdigire û hizra nivîsîna bi Zazakî pê re çêdibe. Eger wî di tekyaya û medreseyan Xalidîyan de berhemên edebîyata Kurmancî nas nekiriba û jî atmosfera edebî ya van tekyaya û medreseyan sîd wernegirtiba ne li pey şopa Bateyî mewlûda xwe ya Zazakî dinivîsî, ne li pey şopa Xanî mulemma'a xwe dinivîsî, ne jî bi Kurmancî hicwîye dinivîsî. Ji ber ku di wê serdemê de jî, wek serdema mîrektîyan, Zazakî ne zimanê perwerdeyê ye nivîsîna mewlûda Xasî, yanî derketina edebîyata Zazakî jî ne encama perwerdeya bi Zazakî ye. Di vê serdemê de medreseyan Xalidîyan ne tenê li nav Kurmancan li nav Zazayan jî vebûne, lêbelê ji ber ku Kurmancî wek zimanê perwerdeya medreseyê paşxaneke xwe ya tarîxî heye, li deverên Zazanişîn jî zimanê perwerdeya medreseyan her Kurmancî ye.

Mihemedê Şêx Ensarî (k.d. 1976) jî ku wek Xasî û Babîj di dawîya sedsala XIXem de hatiye dinyayê û piştî Xasî û Babîj nûnerê sêyem ê edebîyata Zazakî ya klasîk e li medreseyan Kurmancan ên devera Botan perwerde dîtîye. Ev yek jî berhemên Ensarî jî dîyar e. Lewra rengvedana edebîyata Kurmancî ya klasîk di berhemên wî de pir aşkera xuya dike. Ji alîyê şêwaz û naverokê ve pêwendîya berhemên Ensarî û *Nehcul'l-Enama Mela Xelîlê Sêrtî* pir aşkera ye (Ensarî, 2018: 85).

Dikare bê gotin ku Osman Es'ed Efendiyo Babîj ne tê de hemû edebîyatvanên Zaza yên klasîk mehsûlê sistema Xalidîtiyê ne û jêdera wan jî edebîyata Kurmancî

---

²⁰ Mihani ev hicwîye jî devê Mela Ehmed Sedî nivîsiye. Di vê hicwîyeyê de navê kesê ku Xasî rexneyan lê dike wek Se'îd derbas dibe (ne wek Sa'î). Lê jî uslûba giran a Xasî tê fêmkirin ku ew bersiva heqaretên ku Sa'î li Zazayan kirine dide. Ji ber ku Xasî di hicwîyeyê de gundên Lice û Hênê yên ku vî kesî melatîya wan kirîye dijîmêre em dizanin ku Xasî behsa kesekî jî devera Lice û Hênê dike ku ew jî li gor me Sa'î ye.

ye. Heçî Babij e, atmosfera wî ji atmosfera ku li jorê hat îzahkirin cuda ye. Bêguman bizava Xalidîtiyê gihîştîye heta bi Sêwrekê jî û di serdema Babij de li wê derê jî nûnerên Xalidîtiyê hene (Akman, 2017: 283, 306-311). Lêbelê digel vê jî jêdera Babij a helbestvanîyê ji Xalidîtiyê zêdetir edebîyata Osmanî ye. Lewra li gor zanyarîyên li ber destan Babij perwerdeya xwe li cem miftîyê Sêwregê dîtîye. Divê neyê jibirkirin ku Sêwreg ji alîyê statuya îdarî ya dewleta Osmanî ve sinceq/sancak e û rêvebirên wê jî muteserifên dewleta Osmanî ne (Akman, 2017: 21). Bi awayekî Siruştî li Sêwregê zimanê burokrasiyê û zimanê medreseyên fermî Tirkîya Osmanî ye û vê yekê rengê xwe daye edebîyata wê derê jî. Lewra em dibînin ku Yusuf Samî (k.d. 1931) û Îbrahîm Refet (k.d.1938) du helbestvanên Sêwrekî yên hevçaxê Babij in ku berhemên xwe yên edebî bi zimanê Osmanî dane. Ji van helbestvanan Samî mewlûdek, Refet jî hem mewlûd hem jî dîwanek nivîsîne (Bektaş, 2007: 77, 82). Hêjayî gotinê ye ku Refet di xezeleke xwe ya mulemmê/pirzimanî de cih daye misrayeke Kurmancî û misrayeke Zazakî jî (Bektaş, 2012: 103-104). Divê mirov atmosfera ku Xasî, Ensarî û yên dîtir teneffus kirine ji ya Babij cuda bike. Tiştêkî pir siruştî ye ku Babij bi her du mewlûdnûsên Osmanî yên navborî re di nav pêwendîyê de be û di navbera wan de danûstandineke edebî hebe û mewlûda Babij di nav vê atmosferê de hatibe nivîsîn.

Di vê çarçoveyê de di tarîxa edebîyata Zazakî ya klasîk de mirov dikare behsa du jêderan bike. Yek ji van edebîyata Kurmancî, ya dî jî edebiyata Osmanî ye. Paralelî vê yekê edebîyata Zazakî ya klasîk li ser du hewzeyan dikare bê dabeşkirin: Edebîyata Zazakî ya klasîk a ku di bin tesîra Kurmancên Xalidî de maye û ya ku di bin tesîra Osmanîyan de maye. Koma yekem li deverên wek Palu, Pîran, Hênê, Licê, Gênc, Bîngol û Xinisê belav bûye û ya duyem jî bi taybetî li Sêwregê ye. Di koma yekem de perwerde di medreseyên Xalidîyên Şafi'î de ye û edebîyata serdest jî Kurmancî ye. Lêbelê di ya duyem de bajarê Sêwregê bi mektebên fermî edebîyata serdest a dewleta Osmanî temsil dike. Ji van her du koman bandora Kurmancan li ser edebîyata Zazakî ya klasîk ji ya Osmanî gelekî zêdetir e. Edebîyata Zazakî ya klasîk bi giştî di bin tesîra jêdera yekem de belav bûye. Nûnerên edebîyata Zazakî ya klasîk ên sedsala XXem bi giştî di vê komê de ne. Lêbelê di koma duyem de bi taybetî Osman Es'ed Efendîyo Babij cih digire.

Wek encam di serdema Xalidîtiyê de geşedana perwerdeya medreseyê li nav Zazayan û bi rêya vê yekê naskirina edebîyata Kurmancî bi xwe re rewşenbîrîyek anîye û di encama vê yekê de edebîyata Zazakî ya klasîk derketîye meydanê. Çawa ku di beşa pêwendîdar de hatibû gotin, di serdema mîrektîyan de bi îhtîmaleke mezin Zazayan bi Tirkîya Osmanî perwerde dîtine. Li gor vê dikare bê gotin ku di serdema mîrektîyan de perwerdeya bi zimanê Tirkî rê li ber derketina edebîyateke Zazakî girtîye, lêbelê berevajîyê vê di serdema Xalidîtiyê de perwerdeya bi Kurdî (Kurmancî) edebîyata Zazakî ava kirîye.

4. Tarîxa Edebîyata Zazakî ya Klasîk: Serdem û Mehsûlên Edebî

Çawa ku hat gotin edebîyata Zazakî ya klasîk di dawîya sedsala XIXem de bi mewlûda Melayê Xasî dest pê kiriye (1886) û ji wê demê ve heta bi roja me hebûna xwe berdewam kiriye ku ev mawê dike 124 sal. Bêguman ev mawê ji bo edebîyatekê, herçiqas derengmayî be jî, ne maweyeke kurt e û wek hemû edebîyatan pêwîst e seyra tarîxî ya vê edebîyatê jî bê tesbîtkirin ku ev yek jî dikeve qada tarîxa edebîyatê. Çawa tê zanîn dema kesayet, metn û ekolên edebîyatekê bi awayekî kronolojîk di çarçoveya rewşên sîyasî, civakî, dînî û hwd. de bîn pêşkêşkirin tarîxa edebîyatê derdikeve meydanê. Loma jî di tarîxa edebîyatê de kategorîzekirina kesayet, metn û ekolên edebî û di encamê de dabeşkirina tarîxa edebîyatê li ser serdeman bûye rêbazeke bingeîn a zanistî ku di edebîyatên cihanê de tê şopandin. Herçiqas tarîxeke pir kevin a edebîyata Zazakî ya klasîk tunebe jî wek tarîxên hemû edebîyatan senifandina tarîxa edebîyata Zazakî ya klasîk jî pêdivîyek ye.

Bi perspektîfeke berfireh a tarîxa sîyasî û civakî ya Kurdên Zaza û di çarçoveya jînenîgarîya edebîyatvanên Zaza û atmosfera wan edebî de tarîxa edebîyata Zazakî ya klasîk li ser du qonaxên sereke dikare bê dabeşkirin: Edebîyatvanên ku di serdema Xalidîtiyê û dawîya Osmanîyan de hatine dinyayê û perwerdeya xwe di wê serdemê de dîtine û yên ku piştî damezirandina Komara Tirkîyeyê hatine dinyayê û perwerdeya xwe di wê serdemê de dîtine. Ji ber ku qonaxa yekem di heman demê de qonaxa damezirandin û destpêka edebîyata Zazakî ya klasîk e em wê wek “qonaxa destpêkê” bi nav bikin dê guncaw be. Dîsa ji ber ku edebîyata Zazakî ya klasîk esas piştî vê qonaxê belav dibe em qonaxa piştî damezirandinê ku rastî serdema dewleta Tirkîyeyê tê wek “qonaxa geşedanê” dikarin bi nav dikin. Li vê derê divê bê ronkirin ku roleke erênî ya dewleta Tirkîyeyê di vê geşedanê de tune. Berevajîyê wê eger astengî û qedexeyên dewletê tunebûna edebîyata Zazakî ya klasîk a vê serdemê dê derfeta belavbûneke zêdetir bi dest bixista.

Qonaxa geşedanê jî di nav xwe de li gor rewşên sîyasî yên Tirkîyeyê li ser çar qonaxan dikare bê dabeşkirin. Qonaxa yekem “qonaxa qedexeyê” ye. Dema em li seyra tarîxî ya dayîna berhemên dinêrin em dibînin ku berhemên Mihemedê Şêx Ensarî ne tê de ji destpêka dewleta Tirkîyeyê heta bi salên 1975an bi Zazakî tu berhemên edebîyata klasîk nehatine dayîn. Çawa tê zanîn bi qanûna esasî ya sala 1924an hebûna Kurdan hatiye înkarkirin, zimanê Kurdî hatiye qedexekirin û medreseyan Kurdan jî bi qanûna “Tewhidê Têdrîsatê” hatine girtin²¹. Piştî bûyera Şêx Se’îdê Pîran jî ku di sala 1925an de qewimîye serkutîya dewletê ya li ser Kurdan zêdetir bûye ku Kurdên Zaza ji ber pêwendîya deverên wan bi bûyera Şêx Se’îd re rasterast tûşî vê serkutîyê hatine û vê yekê jî bi awayekî nerênî rengê xwe daye edebîyata Zazakî ya klasîk.

Di qonaxa duyem de ku beramberî perîyoda 1975-1980yê tê, em dibînin ku piştî qonaxa destpêkê bi demeke dirêj komek berhemên edebî hatine dayîn. Di vê

²¹ http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/tevhidi_tedrisat.htm (24.12.2020).

qonaxê de jî qedexeya li ser ziman û çanda Kurdî heye, lêbelê dikare bê gotin ku li gor qonaxa berî xwe û ya piştî xwe li welatê Kurdan rehetîyeke nisbî jî heye ku helbestvanan ji vê rehetîyê sûd wergirtine û hin behemên edebî jî dane. Piştî vê qonaxê kudetaya leşkerî ya 1980êyî çêbûye û ji vê salê heta bi sala 1991ê dîsa rewşeke dijwar a qedexeyê dest pê kirîye. Loma di vê qonaxê de jî bi Zazakî tu berhem nehata dayîn. Di sala 1991ê de bi guherîna makezagona Tirkîyeyê rê li ber weşana bi ziman û lehçeyên mehelli vebûye û di encama vê yekê de di xebatên ziman û edebîyata Kurdî de azadî û geşepêdanekê dest pê kirîye. Em dibînin ku vê yekê bi awayekî erênî rengê xwe daye edebîyata Zazakî ya klasîk jî û di vê qonaxê de komê berhemên edebî hatine dayîn.

Li jêrê ev serdemên tarîxa edebîyata Zazakî ya klasîk û helbestvanên ku di van serdeman de cih digirin²² hatine pêşkêşkirin. Di listeya helbestvanan de zanyariyên li ser deverên helbestvanan, jidayikbûn û eger wefat kiribin wefata wan, berhemên wan û tarîxa nivîsîna berhemên jî hatine dayîn. Bi vî awayî hem taybetîyên serdeman hem jî zanyariyên derheqê helbestvan û berhemên wan ên edebî de bi hev re dê bîn şopandin.

4.1. Serdema Xalidîtiyê/Dawîya Osmanîyan: (Qonaxa Destpêkê) (1896-1948)

Ji ber ku helbestvanên vê serdemê di serdema Xalidîtiyê û dawîya Osmanîyan de hatine dinyayê, perwerdeya xwe di vê serdemê de dîtine û qismekî mezin ji jîyana xwe di vê serdemê de bûrandine ev serdem dibe “Serdema Xalidîtiyê/Dawîya Osmanîyan”. Di vî wextî de bi taybetî li nav Zazayên Sunnî-Şafî’î serdestîya Xalidîtiyê heye. Melayê Xasî endamekî terîqeta Xalidîtiyê ye û pêwendîya wî bi tekyaya û medreseyên wan re heye. Ensarî jî bi heman rengî di medreseyên wan de xwendîye. Heçî Babî e ew li Sêwregê di nav çanda Osmanî-Henefîyan de ye. Her sê helbestvan bi hevparî dibin helbestvanên dawîya Osmanîyan.

Di çarçoveya zanyariyên berdest de helbestvanên vê qonaxê digel zanyariyên pêdivî li jêrê hatine dayîn:

Mela Ehmedê Xasî (Hezan/Licê, 1867-1951)	: Mewlûd (1896)
Osman Esad Efendî (Bab/Sêwreg, 1852-1929)	: Mewlûd (1903)
Şêx Mehemedê Şêx Ensarî (1879-1976)	: Raro Raşt (1948) û Me’lûmatê Dînîye (1948)

Ji aliyekî dî ve ji ber ku berhemên pêşî yên edebîyata Zazakî ya klasîk di vê serdemê de hatine dayîn ev serdem dibe qonaxa destpêkê ya tarîxa edebîyata

²² Ji bo zanyariyên helbestvanan ji van jêderan sûd hatiye wergirtin: Ahmet Kırkan, *Biyîşa Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destpêkê Edebîyatê Klasîk yê Kırmanckî*, Weşanxaneyê Vateyî, İst. 2018, r. 35-47; Hasip Bingöl, “Zaza Şiir Tarihi Üzerine Bir İnceleme”, *Sözden Yazıya Zazaca*, (edt. N. Beltekin/A. Kırkan), Peywend, Stenbol 2019, r. 148-159.

Zazakî. Ev serdem bi mewlûda Xasî dest pê dîke (1896-1948) û bi her du berhemên Ensarî bi dawî tê. Loma temenê vê serdemê teqrîbî dibe 50 sal.

4.2. Komara Tirkîyeyê/Sedsala XXem (Qonaxa Geşedanê)

Ji ber ku helbestvanên vê serdemê di wexta dewleta Tirkîyeyê û sedsala XXem de jîyana xwe bûrandine û perwerde dîtine ev serdem dibe serdema Komara Tirkîyeyê/Sedsala XXem. Ev serdem di nav xwe de li gor rewşa sîyasî ya dewleta Tirkîyeyê li ser çar qonaxan dikare bê dabeşkirin. Ev qonax di heman demê de qonaxa geşedanê ye. Lêbelê divê bê gotin ku ev geşedaneke siruştî ye û bandora erênî ya dewleta Tirkîyeyê li ser vê geşedanê tune. Berevajiyê wê eger ne ji ber atmosfera nerênî ya vê serdemê bûya geşedana vê edebîyata Zazakî dê gelekî zêdetir bibûya. Lêbelê ji ber ku li gor serdema destpêkê di vê serdemê de jimara nivîskar û berhemên zêdetir e ev serdem dibe serdema geşedanê.

4.2.1. Qonaxa Qedexeyê (1924-1969)

Çawa ku hat gotin di avakirina dewleta Tirkîyeyê de zimanê Kurdî û medreseyên Kurdan tîr qedexekirin. Ji ber vê jî ev qonax dibe qonaxa qedexeyê. Ev qonax ji avakirina dewletê dest pê dîke (1924) û heta bi sala 1969an dewam dîke. Eger em Ensarî nehesibînin ku ew aîdê serdema berê ye û di çarçoveya zanyariyên berdest de di vê qonaxê de tu berhem nehatine nivîsîn. Di vê qonaxê de rewşa giştî gelekî dijwar e. Bûyera Şêx Se'îd ku zêdetir di nav Zazayan de qewimîye bi taybetî tesîreke nerênî li ser Zazayan kirîye û di encamê de îmkana nivîsîna berhemên Zazakî çênebûye.

4.2.2. Qonaxa Rehetîya Nisbî (1969-1982)

Di vê qonaxê de rehetîyeke nisbî heye. Wisa xuyaye ku hin gavên demokratîk ku ji aliyê dewletê ve hatine avêtin bûne sebebê vê rehetîyê û rengvêdana vê li ser edebîyata Zazakî ya klasîk jî çêbûye. Piştî qonaxa destpêkê cara duyem di vê qonaxê de berhem hatine dayîn. Çawa ku di beşa pêwendîdar de hat gotin di salên salên 70-80yan de di medreseyên Zazayan de zimanê perwerdeyê guherîye û li şûna Kurmancî êdî bi Zazakî ders hatine dayîn. Bi bawerîya me ev yek jî bûye sedemê girîng a geşedana vê qonaxê. Loma ev serdem ji bo tarîxa edebîyata Zazakî ya klasîk girîng e. Mixabin vê serdemê tenê 13 salan dom kirîye.

Di çarçoveya zanyariyên berdest de helbestvanên ku di vê qonaxê de berhem dane digel zanyariyên pêdivî li jêrê hatine dayîn:

Mela Mehemed Elî Hunî (Hun/Palu, 1930-): Qesîdeyê Se'îdê Nûrsî (1969), Weqayê Kerbela Hezretî Hesenî û Hezretî Huseynî (1970), Eqîdeyê Îman-Eqîdeyê Îslam (1970), Mewlûda Zazakî (1971), Mî'rac û Wefatî Nebî (1971), Hikmet û Edebîyat (1971), Heketey Yûsuf û Zelîxa (1982), Xezay Uhudî (?) Qesîdeyî (1975)

Mela Mehmedê Nêribî (Nêribê Axan/Hênê, 1936-): Qesîdeya Şeştî Ferzî (1975)

Mela Mihemed (Demirtaş) (1936)²³ : Diwan (1977)

Mehmet Mehdi Özsoy (1944-2009) : Dîwan 2014, Mem û Zîn 1976

Mela Muhammedê Hezanî (Hezan/Licê, 1939-) : Eqîdetu'l-Îmanî (1982)

4.2.3. Qonaxa Qedexeyê (1982-1995)

Ev qonax bi kûdetaya 1980yî dest pê dike û heta bi avêtina gavên demokratîk ên sala 1991ê dewam dike. Di vê qonaxê de qedexeyeke dijwar dest pê dike û rengvedana vê yekê bi awayekî nerênî li ser edebîyata Zazakî ya klasîk çê dibe. Loma bi qasî ku tê dîtin di vê serdemê de tu berhem nehatine dayîn.

4.2.4. Qonaxa Serbestîyê (1995-)

Ev qonax ji sala 1991ê dest pê dike û heta bi roja me dewam dike. Di sala 1991ê de bi guherîna makezagona Tirkîyeyê rê li ber weşana bi ziman û lehçeyên mehellî vebûye û di encama vê yekê de di xebatên ziman û edebîyata Kurdî de azadî û geşepêdanekê dest pê kirîye. Em dibînin ku vê yekê bi awayekî erênî rengê xwe daye edebîyata Zazakî ya klasîk jî û di vê qonaxê de komek berhemên edebî hatine dayîn. Lêbelê divê bê gotin ku helbestvanên vê qonaxê bi awayekî homojên ne mehsûlê medreseyê ne. Helbestvanên vê qonaxê jî alîyê terzê perwerdeyê ve li ser du koman dikarin bîn dabeşkirin: Yên ku perwerdeya wan a esasî medrese ne û yên ku perwerdeya wan a esasî mektebên fermî ne.

Di çarçoveya zanyariyên berdest de helbestvanên vê qonaxê digel zanyariyên pêdivî li jêrê hatine rêzkirin:

Ebdulqadir Muşekî (Muşek/Çewlîg, 1968-)	: Mewlûd (1995)
Mela Kamîlê Puexî (Puex/Çewlîg, 1938-)	: Mewlûd (1999)
Mela Mehmedê Muradan (Muradan/D. Hênê, 1952-)	: Mewlûd (2000)
W. K. Merdimîn (Çewlîg, 1954-)	: Dîwan (2004), Dîwana Nêmcet (2015)
Ali Sizer (Fexalade/Qulp-)	: <i>Serûven-i Mehşeri</i> (2007)
Mila Cimayo Babij (Sêwreg, 1946-)	: Sîyer (2009)
Bîlal Feqî Çolîg (Çewlîg, 1971-)	: Mewlûd (2012), Dubeytîyên Baba Tahir-wer., Dîwana Îmam Şafî'î-wer., Qur'ana Kerîm-wer.
Mela Muhammedê Kavari (Şatos, D. Hênê, 1941-)	: Dîwan
Mela Aziz Bekî (Çewlîg, 1945-)	: Dîwan Cebexçuri (2015)

23 Ji bo zanyariyên berfireh bnr. Hatip Erdoğmuş, Molla Mehmet Demirtaş ve Melayê Cızîrî'de Naat, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, b. 2 j.1 sal: 2014, r. 187-195.

5. Edebîyata Zazakî ya Klasîk û Klasîzma Edebî

Herçiqas dawîya sedsala XIXem û tevahîya sedsala XXem ji bo Edebîyata Zazakî ya klasîk salên damezirîn û geşedanê bin jî di esasê xwe de ev maweyê ji aliyê dayîna berhemên bihêz û orjînal ve nebûye maweyeke bibereket. Di vê maweyê de bi geşedana medreseyên Xalidîyan li deverên Zazanişîn û di encama perwerdeya di van medreseyan de û bi modelwergirtina edebîyata Kurmancî ya klasîk bi Kurdîya Zazakî qederek mehsûlên edebî hatibin dayîn jî ev yek bi tena serê xwe edebîyateke bihêz û dewlemend ava nake. Çawa ku li jorê di bin sernavê “Edebîyata Zazakî ya klasîk di Serdemeke Dereng de Çawa Derket Meydanê?” de jî hatibû îzahkirin; di serdema damezirinadina edebîyata Zazakî ya klasîk de, li dewletên Îslamê yên wê serdemê, bi awayekî giştî, şert û mercên ku edebîyata klasîk derdixin meydanê ji holê rabûne û li şûna edebîyata klasîk a Îslamî edebîyata Rojavayê hatiye îqamekirin. Di vê serdemê de desthilatdarîyên ku edebîyateke Zazakî xwedî bikin û hîmayeya edîban bikin jixwe tunene. Lewra dema edebîyata Zazakî ya klasîk ava bûye ji ser dawilêhatina mîrektîyan re teqîbî 50 sal derbas bûne. Herweha di wê serdemê de ji mîrektîyên Zazayan perwerdeyêke bi zimanê Zazakî wek mîras nehatîye wergirtin û sazîyên medreseyê yên ku di wan de bi zimanê Zazakî perwerde tê dayîn jî tunene.

Piştî vê qonaxê li Tirkîyeyê jî qedexekirina medrese û tekkeyên ku di tarîxê de jêderên eslî yên edebîyata klasîk bûn bandoreke gelekî xirab li ser seyra edebîyata Zazakî yên klasîk kir. Eger em her du berhemên destpêka edebîyata Zazakî hesab nekin edebîyata Zazakî di serdemeke weha de di nav şertên dijwar de hêdî hêdî meşîyaye. Herçiqas piranîya berhemên Zazakî di vê serdemê de hatibin dayîn jî, di esasê xwe de rengvedana vê serdemê li ser edebîyata Zazakî ne rengvedaneke erênî ye. Guman tune ye ku eger qedexe tunebin û şert guncaw bin sedsalek ji bo edebîyatekê maweyêke dirêj e. Di encamê de serdemên ku edebîyata Zazakî ya klasîk di wan de ava bûye û pêş ketîye bi awayekî nerênî rengê xwe daye estetîka vê edebîyatê ku di vê beşê de em ê li ser vê mijarê rawestin.

Çawa tê zanîn edebîyat şaxek ji hunerên bedew e ku amûra wê peyv e. Eger peyv bi şewazeke estetîk ku bandorê li ser ruhê guhdar û xwîneran bike jî bo derbirîna hest, hizir û xeyalên mirovan bê bikaranîn li wê derê hunera edebîyatê derdikeve meydanê. Di edebîyatên cihanê de têgêştina hunera edebîyatê û pratîzekirinên wê ji hev cihê ne û di çarçoveya van cudahiyan de bizavên edebî yên cuda jî derktine meydanê. Lêbelê ev heye ku çî li Rojava be çî li Rojhilatê be ferq nake di klasîzmê de edebîyat hunereke bilind û pêşketî ye ku bi xwe re tradîsyoneke edebî jî saz kirîye. Di vê têgêştinê de zimanê edebî çiqas ji zimanê rojane dûr bikeve û wateyên mecazî hilgire, çiqas li ser xeyalê ava bibe, metnê edebî jî aliyê bihîzîyarî û dîtbarî ve çiqas bandoreke zêde li ser guhdar û xwîneran bike asta hunerî ya wî metnê ewqasî bilind dibe. Ev yek di heman demê de lîrîzmê jî îfade dike ku metnên lîrîk wek metnên herî pêşketî ên hunerî derdikevin pêş. Hem di edebîyata Rojava hem jî di ya Rojhilatê de ji cureyên edebî bi taybetî helbest ji aliyê temsîla hunera edebîyatê ve cihekî xwe yê pir girîng heye. Bi taybetî di edebîyata Îslamî de cihê helbestê pir cuda ye. Lewra di vê edebîyatê yekane cureya edebî helbest e ku hem

hunera pêşketî hem jî lîrîzmê bi hev re temsîl dike. Di edebîyatên Îslamî de tradîsyoneke bihêz a edebîyatê ava bûye ku bîngeha wê di edebîyatên Erebi û Farisî de hatîye avêtin û piştê jî di edebîyatên di yên Îslamî de hatîye şopandin. Bêguman di tradîsyona edebî ya Îslamî de gelek rêzik û standart ava bûne ku li vê derê pêşkêşkirina hûrgulîyan ne pêkan e²⁴. Di vê beşê de em dixwazin di çarçoveya qonaxên edebîyata Zazakî ya klasîk de li gor pîvanên klasîzma edebî ya Îslamî û tradîsyona edebîyata klasîk nîrxandinekê li ser edebîyata Zazakî ya klasîk bikin. Di encamê de em dixwazin fêhm bikin ku alîyên nerênî yên serdemê ji alîyê “edebîbûn”ê yan jî hunera edebîyata Îslamî ve bandoreke çawa li edebîyata Zazakî ya klasîk kirîye.

Berî her tiştî divê bê gotin ku di edebîyata Zazakî ya klasîk de metnên edebî (dîwan, mesnewî û menzûmeyên curbicur) yên kevin ku di serdema desthilatdariya mîrektîyên Zazayan de hatine nivîsîn tunene. Ji ber vê jî ne di serdema Xalidîtiyê de ne jî di sedesala XXem de di vê edebîyatê de tradîsyoneke edebî ya domdar ku paşxana wê metnên edebî yên kevin in ava nebûye.

Di dawîya sedesala XIXem de (serdema Xalidîtiyê/dawîya Osmanîyan) jî destpêka damezirandina edebîyata Zazakî ya klasîk ne bi hêz e. Di nav berhemên damezirîner ên edebîyata Zazakî ya klasîk de dîwan yan jî dîwançeyan cih negirtine. Hêjayî gotinê ye ku helbesta Xasî ya ku bi forma muxemmesê û hunera telmî'ê/pîrzimanîyê (muxemmesa mulemma ku di her pênc misrayên bendan de, bi rêzê zimanên Erebi, Farisî, Tirkî, Kurmancî û Zazakî bi kar anîne) hatîye nivîsîn (Xasî, 1985:35), helbesta wî ya ku wek hicwîyeyekê li dijî Şêx Muhyedînê Hênî (Sa'î) hatîye nivîsîn (Xasî, 1994:44-45) û ferdeke wî ya ku ji du misrayan pêk tê û di dawîya mewlûda wî de cih digire (Xasî, 2013:54), herweha helbesta Mihemedê Şêx Ensarî ku wek medhîyeyekê di pesnê Melayê Cizîrî de hatîye nivîsîn nimûneyên pir xweş û orjînal ên klasîzmê ne. Lêbelê vê keliyê tenê ev helbest hene û herçiqas ihtîmala hebûna helbestên wan ên di hebe jî nayê zanîn ka gelo Xasî û Ensarî bi qasî ku dîwan yan dîwançeyek derkeve meydanê helbest nivîsîne yan na. Di encama nebûna dîwan û dîwançeyan de formên helbesta klasîk ên curbicur ên wek xezel, murebbe', muxemmes, terbî', texmîs, terkîb, tercî', rubaî û ws. di edebîyata Zazakî ya klasîk a qonaxa destpêkê de nehatine bikaranîn. Dîsa di encama nebûna dîwan û dîwançeyan de qalibên cihê ên kêşa erûzê ku rîtm û mûsîqîya helbestê bi melodîyên cihê saz dikin nehatine bikaranîn. Bêguman dema dîwanên ku di wan de komek helbest tîn berhevkirin tunebin cihêrengî û dewlemendiya form û mûsîqîya helbestê jî dê dernekeve meydanê.

Çawa ku di nav berhemên damezirîner ên edebîyata Zazakî ya klasîk de dîwan/dîwançe nehatine nivîsîn mesnewîyên tehkîyeyî ku ji vegêrana bûyeran pêk tîn jî nehatine nivîsîn. Bo nimûne mesnewîyeye wek Leyla û Mecnûnê ku di piraniya edebîyatên klasîk ên Îslamî de hatine nivîsîn di qonaxa destpêkê ya

²⁴ Ji bo zanyariyên berfireh bnr. Adak Abdurrahman, *Teşeyên Nezmê di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de*, Nûbihar, Îst., 2019, r. 27-56.

edebîyata Zazakî de tune. Di esasê xwe de ji ber ku mewlûd ji aliyê formê ve û heta dereceyekê ji aliyê şêwaza vegêranê ve bi mesnewiyên tehkîyeyî re taybetiyên hevbeş hildigirin, ji aliyê Xasî û Babîj ve ji dîwanê zêdetir nivîsîna mesnewîyeke tehkîyeyî tiştêkî asayî bû. Digel her tiştî di edebîyata Zazakî ya klasîk de teşeya mesnewiyê xwedî cihêkî girîng e. Lewra berhemên bingehîn ên vê edebîyatê bi teşeya mesnewiyê hatine nivîsîn. Hem mewlûdên Melayê Xasî û Osman Efendî Babîj hem jî *Raro Raşt* û *Me'lumatê Dîniye* yên Mihemedê Şêx Ensarî ku berhemên destpêkê ên edebîyata nivîskî ya Zazakî ya klasîk in, mesnewî ne. Di sedsala XXem de jî bi teşeya mesnewiyê çend mewlûdname û mesnewiyên didaktîk ên di warê zanistên Îslamî de (eqîdename, fiqhname, siyer) di edebîyata Zazakî ya klasîk de hatine nivîsîn.

Helbesta lîrik ku cureya herî bihêz a edebîyata Îslamî ye di qonaxa destpêkê ya edebîyata Zazakî ya klasîk de pêş neketîye. Ev yek jî di esasê xwe de bi nebûna dîwan û dîwançeyan ve girêdayî ye. Dîsa bi vê ve girêdayî cureyên edebî yên bi siruştê re têkildar (beharîye û hwd.) û yên bi kesan re têkildar (mersîye û hwd.) ku cureyên berbelav ên edebîyata klasîk in derneketine meydanê. Her çar berhemên qonaxa destpêkê di kategoriya cureyên dînî de cih digirin. Ji van berhemên her duyên Mihemedê Şêx Ensarî berhemên didaktîk in ku ji aliyê hunerî zêdetir aliyê wan ê pedagojîk li pêş e. Mewlûdên Xasî û Babîj jî cureyên dînî yên lîrik in ku aliyê wan ên edebî ji berhemên Ensarî gelekî zêdetir e.

Di sedsala XXem de (qonaxa geşedanê ya edebîyata Zazakî ya klasîk) de em dibînin ku di hejmara berhemên de zêdebûnek çêdibe. Di nav berhemên vê serdemê de jî cureyên edebî yên dînî di serî de ne. Lêbelê di vê serdemê de hin dîwan hatine nivîsîn û dikare bê gotin ku nebûna dîwanan a di qonaxa destpêkê de hatîye telafîkirin. Lêbelê divê bê gotin ku ev dîwan ji aliyê teknîka klasîk a rêzkirina helbestan (tertîba dîwanê), bikaranîna formên cuda û cureyên edebî ve lawaz in. Loma divê bê gotin ku berhemên ku di vê qonaxê de navê dîwanê li wan hatîye kirin bi wateya berhemên ku helbestên helbestvanekî kom dikin dîwan in. Dîsa berevajîyê qonaxa destpêkê di vê qonaxê de hin berhemên tehkîyeyî (Mela Mehemed Elî Hunî, *Heketey Yûsuf û Zelîxa, Xezay Uhudî*; Mehmet Mehdi Özsoy, *Mem û Zîn*) jî tînin ku ev yek jî wek xaleke erênî ya vê qonaxê derdikeve pêş.

Di vê qonaxê de jî wek qonaxa destpêkê di çarçoveya cureyên edebî yên dînî de bi cureya mewlûdê û zanistên Îslamî berhem hatine nivîsîn. Lêbelê divê bê gotin ku herçiqas mewlûd û menzûmeyên zanistên Îslamî yên vê qonaxê ji yên qonaxa destpêkê zêdetir bin jî, ji aliyê asta edebî ve ji wan kêmtir in. Bi taybetî di hin mewlûdan de tradîsyona edebîyata klasîk a mewlûdnûsiyê qet nehatîye şopandin. Ev mewlûd ji aliyê wezna standart a mewlûdan ve ku ev wezn ji aliyê Xasî ve bi awayekî serkeftî hatibû bikaranîna derî standarta tradîsyona edebîyata klasîk in. Mewlûdnûsên vê serdemê îlhama xwe ji mewlûdên Xasî û Babîj zêde wernegirtine. Ev jî nîşan dide ku di edebîyata Zazakî ya klasîk a vê serdemê de qet nebe di cureya mewlûdê de tradîsyoneke edebî ku ji Xasî hatibe wergirtin ava nebûye. Li aliyekî di di van mewlûdan de terkkirina wezna erûzê, yan jî nivîsîna bi kêşa jimareyî divê wek dûrketineke bingehîn ji tradîsyona mewlûdnûsiya

edebîyata klasîk bê nirxandin. Hin ji van berheman wek pexşana menzûm ku tenê bi serwayê ji pexşanê vediqetin dikarin bên qebûlkin.

Li vê derê divê bi taybetî li ser cudahiya di navbera asta edebî ya berhemên qonaxa destpêkê û qonaxa geşedanê bal bê kişandin. Pir aşkera ye ku edebîyatvanên qonaxa destpêkê bi taybetî jî Xasî û Mihemedê Şêx Ensarî ji aliyê serwextbûna bi zanista edebîyatê û qabiliyeta şexsî ve ji yên qonaxa geşedanê gelekî pêşketîtir in. Bi gotineke di edebîyatvanên qonaxa sedsala XXem di serwextiya bi zanista edebîyata klasîk de lawaz in. Di esasê xwe de ev tiştêkî asayî ye û heman tişt di edebîyatvanên Kurmanc ên serdema me de jî tê çavdêrikirin. Dema em li tarîxa edebîyata Kurmancî dinêrin pir aşkera ye ku di medreseyên serdema mîrektîyan û yên serdema Xalidîfîyê de girîngî bi zanista edebîyatê hatiye dayîn, lêbelê di sedsala XXem de bi tesîra qedexekirina medreseyan û hin hizrên ku dijayetîya edebîyatê dikin di medreseyan de tenê li ser zanistên zimanzanîya erebî hatiye rawestan û vê yekê jî kiriye ku zanista edebîyatê lawaz bibe. Mixabin di roja me de ev rewş zêdetir tê çavdêrikirin. Ji ber ku çanda medreseyê di nav Kurdên Kurmanc û yên Zaza de hevpar e heman tişt ji bo edebîyata Zazakî jî derbas dibe.

Bi vî awayî tê dîtin ku edebîyata Zazakî ya klasîk ji piraniya taybetî, rêzik û standartên klasîzma Îslamî bêpar maye. Bêguman mewlûda Xasî ku berhema yekem a Zazakî ye di çarçoveya edebîyata Zazakî de di nîrxê klasîkê de ye, lêbelê eger bê gotin ku di vê edebîyatê de ji aliyê pîvanên klasîzma edebî ve berhemeke tam û birêkûpêk (dîwaneke helbestan yan jî mesnewîyeke tehkîyeyî) nehatiye nivîsîn dê ne şaş be. Pir aşkera ye ku derketina edebîyata Zazakî ya klasîk a di serdemeke dereng de bi awayekî nerênî rengê xwe daye huner û estetîka edebîyata Zazakî ya klasîk. Bêguman ev encama nerênî ya derengmayînê tiştêkî asayî ye ku nimûneyên wê di qadên di de jî tînin. Bo nimûne akademîsyenê Yewnanî Jusdanîs modernîzasyona derengmayî ya Yewnanîstanê wek modernîzasyoneke tam neserkeftî li qelem dide ku ev yek encama nerênî ya derengmayînê ye (Jusdanis, 2018). Loma eger bê gotin ku her derengmayînek bedelekî xwe heye, edebîyata Zazakî ya klasîk jî ev bedel bi lawaziyê daye dê ne darazeke şaş be.

Encam

Di serdema modern a tarîxa Îslamê de mîletên Misilman ên wek Erebb, Îranî û Tirkan di çarçoveya sîyaseta dewletên xwe de kultura Rojavayê wergirtin û di encama vê yekê de wek gelek sazîyên di di sazîya edebîyatê de jî guherînek çêbû. Di vê serdemê de li nav Erebb, Îranî û Tirkan edebîyata klasîk a Îslamî cihê xwe da edebîyata modern a Rojavayî. Lêbelê ji ber ku ev modernîzasyona ku bi destê dewletan çêdibû negihîştibû nav Kurdan li Kurdistanê ji aliyê edebî ve rewşeke cuda heye. Ev serdem ji bo Kurdên Kurmanc, Soran û Goran bûye serdema bizaveke nû ya edebî ku ew jî Xalidîfî ye û ji bo Kurdên Zaza jî bûye serdema damezirandina edebîyata Zazakî ya klasîk. Ji ber ku edebîyata Zazakî ya klasîk bi

wext derneketîye meydanê û di serdemeke ku li cîhana Îslamî terka edebîyata klasîk hatiye kirin de derketîye meydanê dibe edebîyateke derengmayî.

Di serdema mîrektîyên Zazayan de edebîyateke Zazakî ku di encama patronajeke edebî de derketibe meydanê nayê zanîn. Herweha tradîsyoneke perwerdeya bi zimanê Zazakî ku ji serdema mîrektîyan dest pê kiribe û di serdema piştî mîrektîyan de dewam kiribe û di encama vê yekê de mîraseke edebîyatê ku ji berê hatîbe wergirtin û wek tradîsyon hatibe şopandin tune. Loma jî jêdera sereke ya edebîyata Zazakî ya klasîk edebîyata Kurmancî ya klasîk e ku di medreseyên Kurmancan de hatîye naskirin. Kurmancan bi saya paşxan û tecrubeya medreseyên serdema mîrektîyan di serdema piştî mîrektîyan de jî sazîyên xwe yên medreseyê li ser pîyan hiştin û tevna medreseyên xwe gihandin heta bi sahaya Dîyarbekir, Elezîz, Bedlîs, Çewlig û Mûşê ku Kurmanc jî û Zaza jî li wan deran dijîn. Hemû daneyên li ber destan nîşan didin ku Kurdên Zaza bi rêya van medreseyan û medreseyên li deverên di edebîyata Kurmancî nasnekiriban îro me nedikarî behsa edebîyata Zazakî ya klasîk bikin. Loma edebîyata Zazakî ya klasîk esas di encama pêwendîyên navdîyalektî de derketîye meydanê ku ev tişteki gelekî asayî ye. Dema em li tarîxa edebîyata Kurdî dinêrin em dibînin ku di nav hemû dîyalektên Kurdî yên cîran û tîkel de tîkilîyên bi vî rengî çêbûne ku tîkilîyên Lorî-Hewramî, Hewramî-Soranî, Soranî-Kurmancî û ya Kurmancî-Zazakî di vî çarçoveyê de ne. Bi taybetî divê bê gotin ku pêwendîyên Kurmancî û Zazakî pir dişibin yên Hewramî û Soranî. Lewra edebîyata Soranî ya klasîk jî berî detspêkirina edebîyata Zazakî ya klasîk tenê bi niv qernî qet tunebû û li wê coxrafayê serdestîya edebîyata Hewramî hebû. Çawa ku Kurdên Zaza bi rêya naskirina edebîyata Kurmancî edebîyata xwe ava kirin, Kurdên Soran jî bi rêya naskirina edebîyata Hewramî edebîyata xwe ava kirin. Lêbelê ferq ew bû ku di serdema derketina edebîyata Soranî de mîrnişînyên Kurdên Soran hê jî li ser pîyan bûn, lêbelê di serdema derketina edebîyata Zazakî ya klasîk de dewra mîrnişîyan qediyabû. Ji ber ku edebîyata Soranî di serdema mîrektîyan de derket meydanê di demeke kurt de gelekî pêş ket, lêbelê ji ber ku Zazakî piştî mîrektîyan de derket meydanê zêde pêş neket.

Di encamê de ji aliyê huner û estetîka edebîyatê û klasîzma edebî ve edebîyateke bihêz derneket meydanê. Lêbelê edebîyata Zazakî ya klasîk çiqas paşwext be û çiqas lawaz be jî ew di encamê de ketîya qada hebûnê. Bi derengî be jî bi destê Xasî û Babij qet nebe alîyekî tradîsyona edebiyata klasîk a Rojhilata Îslamî ketîye nav kirasê Zazakî jî. Bi berhemên van her du kesayetên ku di wextê xwe de derfeta çapkîrîyê jî ditîne Zazakî bûye zimanê nivîs û edebîyatê. Di heman demê de ev helwesteke rewşenbîrîyê ye ku di encama wê de zimanekî wesfê hebûnê hilgirtîye. Aşkera ye ku ev kesayet bi hemû rêzik û regezên edebîyatên Erebi, Farisî, Osmanî û Kurmancî tam serwext bûn û eger bixwestana dikarîbûn zewqên xwe yên estetîk bi wan zimanan îfade bikin û bi gelek destkeftan jî sûdemend bibin. Lêbelê wan hizra ziman û mîletê xwe kirine û edebîyateke nû damezirandine ku ev ji bo mîletê wan bûye ronesansek û “bîyîşek”. Bi saya wan edebîyata Zazakî ya klasîk bûye

edebîyateke 124 salî (li gor sala nivîsîna mewlûda Xasî ku berhema yekem a vê edebîyatê ye) û edebîyateke tam a xwedî şax (edebîyatên klasîk, modern û gel).

Bi bawerîya me divê derketina qada hebûnê û lawazîya asta edebî neyê tevlihevkerin. Edebîyata Zazakî ya klasîk kêmasîyên xwe hebin jî ew di encamê de şaxek ji edebîyatên Kurdî û Îslamî ye. Edebîyata Zazakî ya klasîk çawa ku yek jî pênc dîyalektên edebî yên Kurdî ye di heman demê de yek jî 20 edebîyatên Îslamî ye ku di çarçoveya vê xebatê de hatine tesbîtîkirin. Divê bê gotin ku di nav edebîyatên Îslamî de edebîyata derengmayî ne tenê Zazakî ye. Edebîyata Belûcî jî di serdema modernîzmê de derketîye meydanê û avabûna wê ji ya Zazakî jî derengtîr e. Edebîyata Zazakî ya klasîk di nav edebîyatên klasîk ên Îslamî de di dereceya sêyem de cih digire. Di dereceya yekem de yê damezirîner (Erebî û Farisî) di dereceya duyem de yê kevin û ji aliyê mehsûlên edebî ve dewlemend (Osmanî, Kurmancî û yê dî) di dereceya sêyem de jî yê bi derengî derketine meydanê û ji aliyê mehsûlên edebî ve lawaz cih digirin (Zazakî û Belûcî). Edebîyata Zazakî ya klasîk ji bo edebiyata Îslami dewlemendîyek, ji bo edebîyata Kurdî hêzek û ji bo edebîyata Zazakî jî bîyîşek e.

Edebîyata Zazakî ya klasîk bi saya civaka kurdan a tradîsyonel di sedsala XXem de geşedaneke bi dest xist. Pir aşkera ye ku bi modernîzebûna civakê re êdî edebîyatvanên ku xwe bi klasîzma Îslamî re sînor dikin dê dernekevin. Di çarçoveya edebîyata Zazakî ya klasîk de hin berhem bèn dayîn jî ew dê negihîjin asta “helbesta lîrîk a klasîk”. Ji vir şûnde li şûna ku mirov ji bo telafîkirina kêmasîyên edebîyata Zazakî ya klasîk bikeve nav hewldanan, mirov edebîyateke Zazakî ya modern, bi taybetî jî helbesteke modern ku klasîzma edebîyata Zazakî ya klasîk, dîyalektên edebî yên Kurdî û edebîyatên dî yên Îslamî jî jêdereke wê bin bixe rojevê dê zêdetir li xêra edebîyata Zazakî ya îroyîn û edebîyata Kurdî ya giştî be.

Çavkanî

- Adak, A. (2012). “Liceli Şairlere Genel Bir Bakış”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri*, 05-06 Eylül 2008, (amd.) Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak, Mardin: Mardin Üniversitesi Yayınları.
- Adak, A. (2014). *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*, İstanbul: Nûbihar.
- Adak, A. (2015). “Şêx Muhyedînê Hênî Di Edebiyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê”. *Nûbihar Akademî*, 1(3), 11-52.
- Adak, A. (2017). “Serdema Xalidîtiyê di Tarîxa Edebiyata Kurdî ya Klasîk de”, *Kürt Tarihi*, 30, 59-64.
- Adak, A. (2019). *Teşeyên Nezmê di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de*, İstanbul: Nûbihar.
- Adak, A. "Kürtler", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurtler#8-dil-ve-edebiyat> (22.12.2020).

- Akman E. (2017). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Siverek (Şehir, Mekân ve İnsan)*, Teza Doktorayê ya neçapkirî, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mardin.
- Aksoy, Ö. (2018) “Türk Kültürü Etkisinde Teşekkül Eden Bir Edebi Gelenek: Boşnak Alhamiyado Edebiyatı”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, sal 6, j.14.
- Andreyev, S. (2010), “Pashto Literature: The Classical Period”, A History of Persian Literature: XVIII (General Editor—Ehsan Yarshater), London-New York: I.B. Tauris, 92-113.
- Anter, M. (2010). *Hatıralarım*, İstanbul: Med Yay.
- Aydın, N. (2000). *Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi*, İstanbul: Keskesor.
- Aykaç, Y. (2020). *Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj*, Teza Doktorayê ya neçapkirî, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı Kürt Dili ve Kültürü Bilim Dalı, Diyarbakır.
- Badalkhan, S. (2020), Jahani, Carina, A Brief Introduction to Balochi Literature. <http://baask.com/archive/a-brief-introduction-to-balochi-literature/> (16.08.2020).
- Baluken, Y. (2016). “Sunuş”, Şem’î Terceme-i Tevarîh-i Şeref Han, amd. Adnan Oktay, İstanbul: Nûbihar.
- Bektaş, E. (2012). Siverekli İbrahim Re’fet Dîvânı, Ankara: Şanlıurfa Valiliği.
- Bektaş, E. (2007). “Siverekli İbrahim Re’fet ve Mevlidi”, Selçuk Ün. Fen-Edb. Fak. Edb. Dergisi, j. 17 (r. 77-103).
- Beltekin, N. (2014). “Vera Modernbiyayîşî de Medreseyê Rojhelatî / Şerqî” Nûbihar Akademî, sal. 1, j. 1, 76-77.
- Beltekin, N. (2014). “İslam Eğitim ve Bilim Tarihinin Kayıt Dışı Kurumları: Mir Medreseleri”. *Atlas II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongre Tam Metin Kitabı*, Edîtor: Gökhan Ofluoğlu, Atabek Movlyanov, İksad Yayınevi.
- Bidlîsî, İ. (2001). *Selim Şah-name* (amd. Hicabi Kırlangıç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Bingöl, H. (2019). “Zaza Şiir Tarihi Üzerine Bir İnceleme”, *Sözden Yazıya Zazaca*, (edt. N. Beltekin/A. Kırkan), Stenbol: Peywend.
- Çağlayan, E. (2018). *Zazalar Tarih Kültür ve Kimlik*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çolig, F. (2014). *Tefsîrê Qurônê Kerîm Zazakî*, İstanbul: Astun Yayınları.
- Çetin, N. M. (2011). *Eski Arap Şiiri*, 2. b, İstanbul: Kapı Yay.
- Dursun, D. "İslâm (Günümüz İslam Dünyası)", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#8-islam-ulkeleri-ve-nufus> (08.11.2020).
- Ensarî, M.Ş. (2018). *Raro Raşt & Me’lumatê Dîniye*, amd. Bilal Zilan, İstanbul: Nûbihar.
- Epözdemir, Ş. (2011). *İdris-i Bitlisi ve Kürt Meselesi*, Ankara: Fanos.
- Erdoğan, H. (2014). "Molla Mehmet Demirtaş ve Melayê Cızîrî’de Naat", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 1, 187-195.

- Gökalp, Z. (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (amd. Şevket Beysanoğlu), İstanbul.
- Jusdanis, G. (2018). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür-Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, (wer. Tuncay Birkan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Karademir, N. (2017). *Osmanlı'nın Son Yüzyulunda Kürtler: Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyân*, İstanbul: Nûbihar.
- Kırkan, A. (2018). *Bîyîşa Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destpêkê Edebîyatê Klasîk yê Kırmanckî*, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Kılıç, O. (2001). "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 1, 257-274.
- Korkusuz, Ş. (2004). *Tezkire-i Meşayih-i Amid*, İstanbul: Kent Yay.
- Korkusuz, Ş. (1996). *Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbekir Uleması*, İstanbul: Melissa Matbaası.
- Lazerîv, M. S. (2011). *Tarîxu Kurdistan*, wer. Ebdî Hacî, Hewlêr: Spîrêz.
- Maruf, H. Ş. (bê tarîx). *Diyarbakır İlinin Hani İlçesinde Medfun Şeyh Ahmed Efendinin Tarihçeyi Hayatı*, wer. Heybet Kanhan) bê cih, nusxeya daktîloyê, pirtûkxaneyê A. Adak a taybet.
- Minorsky, V. (1993). "Kürtler", *İslam Ansklopedisi*, İstanbul Millî Eğitim Bakanlığı.
- Sefa, Z. (bêtarîx). *İran Edebiyatı Tarihi*, wer. Hasan Almaz, bê cih: Nûsha, (b. I).
- Selefî, H. E. & Doskî, T. Î. (2008). *Mu'cemu's-Şu'eraî'l-Kurd*, Erbil: Spîrêz.
- Şem'î, (2016). *Terceme-i Tevarîh-i Şeref Han*, amd. Adnan Oktay, İstanbul: Nûbihar.
- Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2009). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergah Yay.
- Şeref Xan. (2007). *Şerefname Dîroka Kurdistanê*, ji Soranî bo Kurmancî Ziya Avcı, İstanbul.
- Şengül, S.& Alan, R. (2015). "Pêşkêşî", *Şêx Muhyedînê Hênî Beyana Xwarinan û Zewqên Wan*, amd. Mela Birhanê Tarînî, Stenbol: Peywend.
- Toker, H., "Urduca", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/urduca> (12.08.2020).
- Xasî, M. E. (1994). *Mewlûdê Nebî Bi Ziwanê Kurdî (Zazakî)*, tadox Mihani, İstanbul: Fırat Yay.
- Xasî, S. (1985). *Mewlûd*, amd. Zeynelabidin Amidi, Diyarbekir.
- Nderitu, A. (2014). *Swahili Literature & The Case For Kiswahili as Africa's Lingua Franca, Changing Kenya's Literary Landscape Past, Present & Future*, Nairobi/Kenya, <http://www.alexandernderitu.com> (16.08.2020).
- Jahjai, M. (2016) "Osmanlı Yazısı ile Yazılan Arnavut Edebiyatının Dini Karakteri", *Avrasya Etüdüleri* 50/2016-2, 389-404.
- Zeki, M. E. (2010). *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, wer.: V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan, Stenbol: Nûbihar.

*Edebîyata Zazakî ya Klasîk:
Di Peywenda Dîyalektên Edebî yên Kurdî û Edebîyatên Îslamî de
Edebîyateke Klasîk ya Derengmayî û Cihê Wê di Nav Klasîzma Edebî de*

Çavkanîya Destnivîs:

Xelîfî, Muhemmed Sîraceddîn Kurê Mela Ebdulhekîmê, *Kîtaba Gulcivîn*, nusxeya destnivîs, musehhih û naşir M. Siddîq Ataç, tarîx ?, (pirtûkxaneya taybet a Abdurrahman Adak).

Çavkanîya Elektronîk:

http://www.meb.gov.tr/belirligunler/10kasim/inkilaplari/egitim/tevhidi_tedrisat.htm (24.12.2020).

Hevdîtin:

Şêx Cahid (Hocaoğlu), hevdîtin, 23.04.2009, Diyarbekir.